

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

Kazan'da Yayımlanan Bir Kur'an Tercümesinin Mûsâ Cârullah'a Aidiyeti

The Attribution of a Qur'an Translation Published in Kazan to Mûsâ Jârullāh

نسبة ترجمة القرآن الكريم المنشورة في قازان إلى موسى جار الله

Numan ÇAKIR

Doç.Dr. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Assoc. Dr. Bayburt University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsīr

Bayburt, TÜRKİYE

numancakir@bayburt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4729-6721>

<https://ror.org/050ed7z50>

Atıf / Citation: Çakır, Numan. "Kazan'da Yayımlanan Bir Kur'an Tercümesinin Mûsâ Cârullah'a Aidiyeti". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan/April, 2026), 243-266.

<https://doi.org/10.31121/tader.1840334>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 28/11/2025

Kabul/Accepted: 02/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with. Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır. The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Bu çalışma, 2010 yılında Kazan'da Mûsâ Cârullah Bigiyef'e (1875-1949) nispet edilerek yayımlanan Kur'an tercümesinin gerçek müellifinin tespit edilmesini ele almaktadır. Yirminci yüzyılın başlarında Kazan Türkleri arasında yetişen önemli bir İslam âlimi olan Mûsâ Cârullah, 1912 yılında tamamladığı Tatarca Kur'an tercümesini neşretmek istemiş; ancak dönemin muhafazakâr çevrelerinin yoğun tenkitleri ve dinî otoritelerin baskıları nedeniyle bu hedefini gerçekleştirememiştir. Müellifin sonraki yıllarda tercümesini yayımlamaya yönelik diğer girişimleri de sonuçsuz kalmış, 1949 yılındaki vefatının ardından mezkûr tercümenin akıbeti belirsiz olup bu hususta çeşitli ihtimaller dile getirilmiştir. 2010 yılına kadar eserin neşrine yönelik herhangi bir girişim söz konusu olmamıştır. 2010 yılında ise Kazan'da yayımlanan bir Kur'an tercümesi, kamuoyuna Mûsâ Cârullah'ın 1912 yılında tamamladığı ve uzun süredir kayıp olduğu düşünülen tercümesinin yeniden basımı olarak takdim edilmiştir. Ancak yapılan ilmî incelemeler, Kazan'da neşredilen eserin aslında Süleyman Tefvik'e ait olduğunu; dolayısıyla Mûsâ Cârullah'a nispet edilmesinin isabetli olmadığını ortaya koymuştur. Bu makalede önce Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesiyle ilgili görüşleri, kendi hazırladığı Kur'an tercümesini yayımlama girişimleri ve bu süreçte karşılaştığı engeller ele alınmış; ardından tercümenin akıbeti hakkında ileri sürülen ihtimaller değerlendirilmiştir. Son olarak 2010 yılında Kazan'da yayımlanan Kur'an tercümesinin aidiyet meselesi, tarihsel veriler ve metin tahlili yöntemiyle incelenmiş ve elde edilen bulgular ilgili literatür ışığında analiz edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin akıbetiyle ilgili tartışmalara tutarlı ve ilmî bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Tercüme, Mûsâ Cârullah Bigiyef, Süleyman Tefvik.

Abstract

Mûsâ Jârullâh Bîkîyaf (1875-1949), a prominent Islamic scholar among the Kazan Turks of the early twentieth century, possessed a vast intellectual heritage and authored numerous works. One of the most notable works is his translation of the Qur'an into Tatar Turkish. Mûsâ Jârullâh completed this translation in 1912 and made various attempts to publish it. However, due to intense criticism and pressure from conservative circles at the time, its publication was prevented for a long time, making it impossible for the public to access it. After Mûsâ Jârullâh died in 1949, the fate of this translation remained uncertain, with various possibilities being put forward, including claims that the manuscript had been completely lost. In 2010, a Qur'an translation purportedly held by Mûsâ Jârullâh's family in Kazan was published and presented as a reprint of the translation completed by Mûsâ Jârullâh in 1912. However, scholarly research has determined that the translation in question was actually by Sulaymân Tawfîq, and therefore, attributing it to Mûsâ Jârullâh was erroneous. This study examines Mûsâ Jârullâh's views on Qur'anic translation; then, it examines his efforts to publish his own translation and the obstacles he encountered in this process. It then evaluates the possibilities suggested for the future of this translation. Finally, the question of whether the Quran translation published in Kazan in 2010 belongs to Mûsâ Jârullâh is discussed in light of historical data, textual analyses, and relevant literature. Thus, the aim is to provide an accurate and consistent perspective on the discussions surrounding this translation.

Keywords: Tafsîr, Translation of the Qur'an, Mûsâ Jârullâh Bîkîyaf, Sulaymân Tawfîq.

الخلاصة

كان موسى جار الله بيكبيف (1875-1949) عالمًا إسلاميًا بارزًا بين أتراك قازان في أوائل القرن العشرين، يمتلك إرثًا فكريًا واسعًا ومؤلفات عديدة. ومن أبرز أعماله ترجمته للقرآن الكريم إلى اللغة التركية التتارية. أتم موسى جار الله هذه ترجمته للقرآن الكريم عام (1912) ثم قام بعدة محاولات لنشرها، إلا أنها باءت كلها بالفشل نتيجة الانتقادات الشديدة التي وجهت لهذه الترجمة، وبسبب الضغوط الشديدة من الأوساط المحافظة آنذاك، ولذلك تم منعها من النشر لفترة طويلة. وظل مصير هذه الترجمة غير معروف بعد وفاته عام (1949)، ومع طرح احتمالات مختلفة، أشهرها ادعاءات بفقدان المخطوطة تمامًا، حتى عام (2010)، حيث نُشرت في قازان ترجمة للقرآن كانت بحوزة عائلة موسى جار الله، يُزعم أنها لموسى جار الله. إلا أن بعض الأبحاث العلمية أثبتت أن الترجمة المعنية هي في الواقع من تأليف سليمان توفيق، وبالتالي، فإن نسبتها إلى موسى جار الله كانت خطأً. وتتناول هذه الدراسة التي بين أيدينا آراء موسى جار الله حول ترجمة القرآن الكريم. ثم تتناول جهوده لنشر ترجمته الخاصة، والعقبات التي واجهها في هذه العملية. ثم تُقيم الإمكانيات المقترحة لمستقبل هذه الترجمة. وأخيرًا، تناقش نسبة ترجمة القرآن الكريم المنشورة في قازان عام (2010) إلى موسى جار الله.

الكلمات المفتاحية: التفسير، ترجمة القرآن، موسى جار الله بيكبيف، سليمان توفيق.

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında Kazan Türkleri arasında yetişen önemli İslam âlimlerinden Mûsâ Cârullah Bigiyefî (1875-1949), geniş entelektüel müktesebatı ve farklı alanlarda kaleme aldığı eserleriyle temayüz etmiştir. Onun ilmî mirası içerisinde en fazla dikkat çeken çalışmalarından biri, Tatar Türkçesiyle kaleme aldığı Kur'an tercümesidir. Söz konusu tercüme, yalnızca telif edildiği dönemde yol açtığı ilmî ve fikrî tartışmalar bakımından değil, aynı zamanda günümüze kadar süregelen akıbetiyle ilgili belirsizlikler nedeniyle de ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Mûsâ Cârullah, 1912 yılında tamamladığı bu tercüme yayımlamak istemiş; ancak dönemin muhafazakâr çevrelerinden gelen sert tenkitler ve dinî otoritelerin baskıları nedeniyle eserini neşredememiştir. Müteakip yıllarda tercümesini yayımlamaya yönelik bazı girişimlerde bulunmuşsa da bu teşebbüsler de muhtelif nedenlerle sonuçsuz kalmıştır. Müellifin 1949 yılındaki vefatının ardından söz konusu tercümenin akıbeti uzun süre meçhul kalmış, bu hususta farklı ihtimaller ileri sürülmüş, hatta tercümenin el yazması nüshasının tamamen kaybolduğu iddia edilmiştir.

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin izine dair kayda değer bir gelişme, 2010 yılında ortaya çıkmıştır. 2010 yılının Ekim ayında Kazan'da yayımlanan bir Kur'an tercümesi, kamuoyuna Mûsâ Cârullah Bigiyefî'nin 1912 yılında tamamladığı ve yaklaşık bir asırdır kayıp olduğu düşünülen Tatarca Kur'an tercümesinin yeniden neşri olarak takdim edilmiştir. Bu gelişme, eserin aidiyet meselesini gündeme getirmiş ve akademik çevrelerde farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Bazı araştırmacılar bu yayını Mûsâ Cârullah'ın kayıp bir eserinin yeniden keşfi olarak değerlendirirken; metnin dil, üslup ve muhteva özellikleri üzerine yapılan incelemeler, söz konusu eserin Mûsâ Cârullah'a nispeti hususunda ciddi şüpheler bulunduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu eserin gerçek müellifinin tespiti, eleştirel ve mukayeseli bir incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Kazan'da neşredilen tercümenin yalnızca bin adet basılmış olması, eserin daha geniş akademik çevreler tarafından incelenmesini zorlaştırmıştır. Nitekim Türkiye'de de söz konusu tercümenin yeterince tanınmadığı, hatta bazı çalışmalarda doğrudan Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesi olarak kaydedildiği görülmektedir.² Bu nedenle sözü edilen tercümenin aidiyeti meselesinin ilmî yöntemlerle ele alınması, hem eserin gerçek müellifinin tespit edilmesi hem de Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesiyle ilgili tarihsel sürecin doğru bir şekilde ortaya konulması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Türkiye'deki ilgili literatür incelendiği zaman 2010 Kazan baskısı Kur'an tercümesine dikkat çeken ilk çalışmalardan birinin İsmail Çalışkan'a ait olduğu görülmektedir. Çalışkan, 2015 yılında yayımladığı makalesinde Kazakistan'da yaygın olarak kullanılan Kur'an mealleri ve tefsirlerini ele alırken Ekim 2010'da Kazan'da Mûsâ Cârullah'a nispet edilen bir Kur'an tercümesinin neşredildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu tercümenin Mûsâ Cârullah'ın kızı Fatma Tagircanova tarafından ilgili makamlara teslim edilmek suretiyle yayımlandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte eserin Mûsâ Cârullah'a aidiyetinin henüz kesinlik kazanmadığını vurgu-

¹ Sevim Gelgeç, "The Verses Constituting Evidence for the Sunna in Mûsâ Jârullah Bigî's Work Kitâb al-Sunna", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim/October 2025), 855.

² Mûsâ Cârullah'ın birçok eserini neşreden Ankara Okulu Yayınları, bu eserlerin girişinde verdiği biyografik bilgilerde Mûsâ Cârullah'ın eserleri arasında Kur'an tercümesini de zikretmiş ve onun 2010 yılında Kazan'da yayımlandığını kaydetmiştir. Mesela bk. Musa Carullah Bigiyef, *Fıkhu'l-Kur'ân: Kur'ân'ı Anlama Üzerine*, çev. Ömer Dinç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 1.

lamış ve Ahmet Kanlıdere'nin bu tercümenin Mûsâ Cârullah'a ait olmadığı kanaatinde olduğunu aktarmıştır.³

Nur Ahmet Kurban ise 2016 yılında yayımladığı makalede, yaklaşık bir asırdır kayıp olduğu düşünülen Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin nihayet bulunduğunu ve 2010 yılında Kazan'da yayımlandığını belirtmiştir. Kurban, bu tercümenin Mûsâ Cârullah'a ait olduğuna kesin gözüyle bakarak eseri çeşitli yönlerden analiz etmiş; yaptığı inceleme sonucunda bu tercümenin Mûsâ Cârullah'ın özgünlüğünü yeterince yansıtmadığı kanaatine ulaşmıştır.⁴

Bu tartışmalara en somut katkı, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü araştırmacılarından İlşat Gabitoviç Saetov tarafından yapılmıştır. Saetov, 2017 yılında yayımladığı çalışmasında 2010 Kazan baskısı Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a ait olduğu iddialarına ihtiyatla yaklaşmış; sözü edilen tercümenin metninin dil özellikleri yönünden Mûsâ Cârullah'ın bilinen üslubuna benzemediğini tespit etmiştir. Yaptığı incelemeler neticesinde, sözü geçen tercümenin Süleyman Tevfik'e (ö. 1939) ait olduğunu ve Mûsâ Cârullah'a nispet edilmesinin ilmî bir temele dayanmadığını ortaya koymuştur.⁵

Selçuk Altuntaş da hem 2018 yılında tamamladığı doktora tezinde hem de aynı yıl yayımladığı bir makalede Mûsâ Cârullah'ın Kur'an'la ilgili çalışmalarına değinmiş, Rusya'da Kur'an ve tercümelerinin siyasî amaçlarla kullanıldığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini neşretme girişimlerini ele almış ve 2010 yılında Kazan'da neşredilen Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a aidiyetine dair tartışmaları ayrıntılı biçimde analiz etmiştir.⁶

Tataristan Bilimler Akademisi Mercani Tarih Enstitüsü araştırmacısı Aydar G. Hayrutdinov da 2018 yılında yayımladığı bir makalede Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinden önceki ilmî çalışmalarını ele almış ve söz konusu tercümenin akıbetiyle ilgili ileri sürülen çeşitli iddiaları değerlendirmiştir. Ayrıca 2010 yılında Kazan'da yayımlanan Kur'an tercümesiyle ilgili tartışmalara değinmiş, Saetov'un zikri geçen makalesine atıfta bulunmuştur. Bunun yanında 2018 yılında bir araştırma ekibiyle birlikte Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin izini sürmek amacıyla Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretin ardından elde edilen sonuçları paylaşmış ve söz konusu tercümenin günümüzde nerede bulunabileceği konusunda kendi tahminlerini dile getirmiştir.⁷

Bu çalışma, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesi etrafında oluşan tarihsel ve ilmî süreci bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesiyle ilgili görüşleri ele alınacak, sonra müellifin kendi Kur'an tercümesini tamamladıktan sonra onu neşretmeye yönelik girişimleri ve bu süreçte karşılaştığı engeller tarihsel bağlamı içerisinde analiz edilecektir. Ardından Mûsâ Cârullah'ın vefatından sonra

³ İsmail Çalışkan, "Kazakistan'da Kur'an ve Tefsir Literatürü (Kazakça ve Rusça Eserler)", *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 141.

⁴ Nur Ahmet Kurban, "Mûsâ Cârullâh'ın (1875-1948) Yaptığı Tatarca Kur'an Tercümesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/17 (Fall 2016), 467-486.

⁵ İlşat Gabitoviç Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", *İslam v Sovremennom Mire* 13/1 (2017), 59-70.

⁶ Selçuk Altuntaş, *How to Be a Proper Muslim in the Russian Empire: An Intellectual Biography of Musa Jarullah Bigiyev (1875-1949)* (Wisconsin-Madison: University Of Wisconsin-Madison, Philosophy (Languages and Cultures of Asia), Doktora Tezi, 2018), 109-132; a.mlf., "One Hundred Years of Mystery: The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875-1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", *Turkological Studies* 1/1 (2018), 129-147.

⁷ Aydar G. Hayrutdinov, "The Translation of the Koran Made by Musa Bigiev: New Evidence and Future Research Prospects", *Minbar Islamic Studies* 11/4 (2018), 805-818.

tercümenin akıbeti hakkında ileri sürülen ihtimaller değerlendirilecektir. Çalışmanın odak noktasını ise 2010 yılında Kazan'da yayınlanan tercüme üzerinden yürütülen aidiyet tartışmalarının eleştirel analizi oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilgili literatür ve mevcut veriler karşılaştırmalı olarak incelenecek; böylece hem Mûsâ Cârullah'ın ilmî mirasına dair bir yanlış anlamının tashih edilmesi hem de uzun süre kayıp olduğu düşünülen bu tercümenin izine dair güncel verilerin bilim dünyasına sunulması hedeflenmektedir.

1. Mûsâ Cârullah'ın Kur'an Tercümesiyle İlgili Görüşleri

Kur'an'ın farklı dillere tercüme edilmesinin hem mümkün hem de dinî açıdan farz olduğunu savunan Mûsâ Cârullah, bu görüşünü temellendirmek için kaleme aldığı *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele* (1912) adlı eserinde tercümenin meşruiyetine dair ilmî bir tez inşa etmeye çalışmıştır.⁸ Özellikle Kazan bölgesinde Kur'an tercümesine karşı mesafeli veya muhalif duran çevrelere cevap vermeyi hedefleyen Mûsâ Cârullah, bu eserin "Kur'an Tercümesi" başlıklı bölümüne Timur Ali Efendi Mir Veliyof'un bir beytiyle başlamıştır. Bu beyitte Kur'an'ın farklı dillere tercüme edilmesi halinde daha iyi anlaşılacağı ve Kur'an hangi dile çevrilirse çevrilsin korunmuş olarak kalacağı ifade edilmiştir. Bu beyitten Mûsâ Cârullah'ın Kur'an'ın yalnızca Türkçeye değil, bütün dillere tercüme edilmesi gerektiği görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Nitekim Mûsâ Cârullah, tercüme karşıtı görüşleri redderek bugüne kadar tercüme edilmemesinin günah olmadığı gibi, bundan sonra tercüme edilmesinin de hiçbir surette günah olmayacağını ifade etmiştir.⁹

Mûsâ Cârullah'ın nazarında Kur'an tercümesi, edebî, dinî ve millî boyutları olan mühim bir meseledir. Ona göre nitelikli bir tercümenin ortaya konulması, yalnızca ilmî bir faaliyet değil, aynı zamanda dinî bir görev, hatta farz ve mukaddes bir hizmettir. Türk dünyasının doğru ve güzel bir Kur'an tercümesine kavuştuğu günün Türk dili için büyük bir bayram günü olacağını belirten Mûsâ Cârullah, dili kolay, doğru ve Kur'an'ın belagatine mümkün olduğu kadar uygun bir tercümenin yalnızca Rusya Müslümanları için değil; bütün Türk âlemi için zaruri bir dinî ihtiyaç olduğunu zikretmiştir.¹⁰

Kur'an'ı bütün varlık âleminin tercümesi olarak gören Mûsâ Cârullah, onun doğru ve güzel bir üslupla Türkçeye tercüme edilmesinin zorunlu olduğunu savunmakla birlikte Kur'an tercümesinin aslının yerini tutamayacağını da vurgulamıştır. Nitekim namaz, zikir, tilavet ve delil getirme gibi hususlarda yalnızca Kur'an'ın Arapça metninin muteber olduğunu belirtmiş; beş vakit namazın her rekâtında Kur'an'ın Arapça metninin okunmasının namazın en büyük rüknü olmasını, Allah'ın Kur'an'ı ebediyen korumak için aldığı en makul ve en faydalı tedbir olarak değerlendirmiştir.¹¹

Mûsâ Cârullah'a göre İslam ümmetine Kur'an'la ilgili iki büyük vazife tevdi edilmiştir. Bunlardan ilki, Kur'an'ın hıfzı yani korunması vazifesi olup bu görev, Kur'an'ın ezberlenmesi ve tamamının yazılması gibi Allah'ın tedbiri (ve Müslümanların çabası) sayesinde ifa edilmiştir. İkinci vazife ise Kur'an'ın manalarının beyan ve tebliğ edilmesi olup bu görev ise ümmetin gayretine bırakılmış, adeta herkesin katılabileceği bir yarış alanı olmuştur. Böylece tarih boyunca çok sayıda müfessir yetişmiştir.¹² Bu çerçevede Mûsâ Cârullah, Kur'an'ın manalarının

⁸ M. Brett Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism* (London: Oxford University Press, 2014), 138.

⁹ Musa Carullah Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele* (Kazan: Elektro-tipografi Ümid, 1912), 85.

¹⁰ Musa Carullah Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", *Vakit* (19 Nisan 1912), 2.

¹¹ Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 85, 86.

¹² Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 86, 87.

ümmetin her bir ferdine beyan ve tebliğ edilebilmesi için tercümenin farz olduğunu ileri sürmüştür.¹³ Mehmet Görmez de Mûsâ Cârullah'ın hayatını vakfettiği en büyük amacının Kur'an'ı Türkçeye tercüme ederek onu beyan ve tebliğ görevini hakkıyla ifa eden âlimler arasında yer almak olduğu tespitinde bulunmuştur.¹⁴

Kur'an'ın semavî öğretilerinin ve ilâhî hidayetinin tüm insanlara ulaştırılmasının ancak doğru ve güzel tercüme vasıtasıyla mümkün olacağını düşünen Mûsâ Cârullah, Kur'an'ın medeniyet dünyasındaki dillere çevrilmesini ve mevcut Kur'an tercümelerinin incelenerek eksiklerinin tespit edilmesini, İslam ümmetinin sorumlulukları arasında değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesinin Türk milletine düşen bir görev olduğunu belirtmiş; doğru ve kolay anlaşılır bir Kur'an tercümesinin Türk dünyasına büyük bir bereket getireceğini, Türk diline büyük şeref kazandıracak ve Türk edebiyatının kıymetli eserlerinden biri olacağını ifade etmiştir.¹⁵

Mûsâ Cârullah, Kur'an'ı tercüme ederken takip ettiği yöntem ve ilkeleri *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele* adlı kitabında¹⁶ şöyle sıralamıştır:

1. Ayetleri tercüme ederken ilim ehlinin kaleme aldığı tefsirlere müracaat ettiğini, tefsirlerin bereketiyle tercümenin zorluklarının büyük ölçüde kolaylaştığını belirtmiştir.

2. Ayetleri açıklarken veya tefsirlerden birini tercih ederken Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemine başvurduğunu zikretmiştir.

3. Tercümede en güvenilir esasın dilin delaleti olduğunu vurgulamış; bu nedenle kelimelerin köklerini incelediğini, kelimelerin yapısının anlamlarını sarf yardımıyla tahlil ettiğini, kelimelerin temel manalarına itina gösterdiğini, cümlelerin manalarına ve terkiplerin ihtimallerine her şeyden fazla itibar ettiğini ifade etmiştir.

4. Kıraat farklılıklarını dikkate aldığını, kıraat farklılığından ötürü ayetin anlamı değişiyorsa her birini tespit ettiğini, farklı kıraatlerin müteaddit ayet gibi değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Başka bir çalışmada ise mütevatir kıraatlerin müstakil ayet hükmünde olduğunu ve tercüme ederken bir kıraati esas alıp diğerlerini ihmal etmenin birçok ayetin düşürülmesi gibi olduğunu kaydetmiştir.¹⁷

5. Bir cümlenin birden fazla anlama gelme ve bu anlamların her birinin kastedilme ihtimali varsa, bu anlamların her birini açıkladığını zikretmiştir.

6. Kur'an'ın mu'ciz nazmını düzeltme iddialarına hiçbir zaman cesaret etmediğini belirtmiş, nahiv âlimlerinin bazı ayetleri hazf ve takdir usulüyle düzeltmelerini eleştirmiş, bu âdetin müfessirlerin çoğunda bulunduğunu iddia etmiştir.

7. Ayetlerin delaletlerini kelim usullerine veya yeni ve eski felsefe nazariyelerine tatbik etmekten sakındığını ifade etmiştir.

8. Kur'an'ın mu'ciz nazmının delaletlerini aşmaktan kaçındığını belirtmiş, müfessirlerin çoğunun ya rivayetlerin etkisiyle veya bütün ayetleri tefsir etme arzusuyla bazen Kur'an metninin delaletlerini aştıklarını ve ayetlerin anlamlarını tahrif ettiklerini ileri sürmüştür.

¹³ Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 88.

¹⁴ Mehmet Görmez, "Mûsâ Cârullâh Bigiyef'ten (ö. 1949) Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevap", *İslâmiyât* 1/2 (1998), 88.

¹⁵ Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 79.

¹⁶ Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 88-92.

¹⁷ Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", 2.

9. Tefsir ve te'vîlin insanın fikri olduğunu iddia ederek kendi tercümesinde tefsir veya te'vîle başvurmadığını belirtmiştir. Bu nedenle yalnız Kur'an'ın örflerine ve Arap dilinin delâletlerine itibar ettiğini, hiçbir harfte insanın görüşünü esas almadığını, Kur'an'ın mukaddes manalarını kendi adi fikirleriyle birlikte yazmaktan tenzih ettiğini, bunu yapanlara Allah'ın, meleklerin ve insanların lanetleriyle beraber kendisinin de lanet okuduğunu ifade etmiştir.

10. Kur'an'ın manalarının nazmı gibi sabit olduğunu, buna göre tercümenin mümkün olduğunu savunmuştur. Manası korunduğu halde tercümenin mümkün olmadığını söylemenin Kur'an'ın manalarının hiçbir vakit anlaşılmayacağını söylemek gibi olduğunu belirtmiştir.¹⁸

M. Brett Wilson, Mûsâ Cârullah'ın tefsir ve te'vîli esas itibarıyla insan düşüncesinin bir ürünü olarak değerlendirdiğini; buna mukabil Kur'an'ın anlamının doğrudan metinden elde edilmesi gerektiğini savunduğunu belirtmiştir. Wilson'un tespitine göre Mûsâ Cârullah, Kur'an'ın anlamını aktarmak için en güvenilir yöntem olarak tercüme görmüş ve tercüme "herhangi bir yorum katmadan anlamın bir dilden diğerine aktarılması" şeklinde tanımlamıştır. Ancak bu yaklaşım, modern çeviri kuramlarında yaygın olan "her tercümenin kaçınılmaz olarak bir yorum ihtiva ettiği" kabulünden ayrılmaktadır. Bu çerçevede Mûsâ Cârullah, tercüme ile tefsiri mahiyet itibarıyla bir ayrıma giderek tercüme metnin anlamını mümkün olduğunca doğrudan yansıtan bir aktarma faaliyeti olarak nitelerken, tefsiri ise insanî yorum ve te'vîl faaliyetinin bir tezahürü olarak değerlendirmiştir.¹⁹

Kur'an'ın başka dillere tercüme edilmesini dinî bir sorumluluk olarak telakki eden Mûsâ Cârullah, bu anlayış doğrultusunda Kur'an'ı Tatar Türkçesine tercüme etmek için yoğun bir ilmî faaliyet yürütmüştür. Onun hazırladığı Kur'an tercümesi, yalnızca ilmî niteliği bakımından değil, aynı zamanda dönemin siyasî ve sosyo-kültürel şartları bakımından da dikkat çekici bir stratejik değere sahiptir. Sonraki bölümde Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini telif etme süreci, eserin yayımlanmasına yönelik girişimleri ve bu süreçte karşılaştığı güçlükler tarihsel bağlamı içerisinde ele alınacaktır.

2. Mûsâ Cârullah'ın Kur'an Tercümesini Telifi

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini kaleme alma sürecinin 1908 yılında başladığı ifade edilmekle²⁰ birlikte, bu konuya yönelik ilgisinin daha erken bir tarihe, en azından 1905 yılına kadar uzandığı anlaşılmaktadır.²¹ Nitekim Mûsâ Cârullah, 1905 yılının Mart ayında Kazan eşrafının iştirakıyla gerçekleştirilen bir toplantıda Kur'an'ın Türkçe tercümesinin Rusya Müslümanlarının temel ihtiyaçlarından biri olarak dile getirildiğini aktarmıştır.²² Bu tespit, onun Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini erken dönemde fark ettiğini ve bu doğrultuda bilinçli bir hazırlık sürecine girdiğini göstermektedir.

Mûsâ Cârullah, Kur'an tercümesine başlamadan önce yürüttüğü hazırlık safhasını ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Bu çerçevede sahabenin icmayla kabul edilen Mushaf-ı Osmanî'nin resimlerini rivayetleriyle zapt ettiğini, Arap diliyle ilgili ilimlerle meşgul olduğunu, kıraat vecihlerini tafsilatıyla ezberlediğini belirtmiştir. Ayrıca fakihler, muhaddisler, sufiler, edipler ile mütekellimler tarafından kaleme alınmış tefsirlerin çoğunu inceleyerek Kur'an ilimleri alanında geniş bir vukufiyet elde ettiğini vurgulamıştır. Bunun yanında tercüme ön-

¹⁸ Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, 92.

¹⁹ Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 141.

²⁰ Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 137.

²¹ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), 184.

²² Musa Carullah Bigiyef, *Islahat Esasları* (Petersburg: M-A. Maksutova Matbaası, 1915), 4-5.

cesinde kaleme aldığı ve farklı disiplinlere hitap eden eserlerinin de Kur'an tercümesi gibi büyük bir vazifeye hazırlık amacı taşıdığını ifade etmiştir. Bu eserler arasında *Lüzûmiyyât Şerhi* (1907), *Şerhu 'Akâleti'l-etrâb* (1908), *Kavâid-i Fıkhiyye* (1910), *Nâzimetü'z-zehr* (1910), *Uzun Günlerde Rûze* (1911) ve *Şerhu't-Tayyibe* (1912) yer almaktadır.²³ Onun ilk yayımlanan *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-mesâhif* (1905) adlı eseri de Kur'an tercümesine hazırlık sürecinin bir parçası olarak mütalaa edilebilir.²⁴

Mûsâ Cârullah, Kur'an tercüme etmeye yönelmesinin temel saiklerden birinin, mevcut tefsirlerde tespit ettiği bazı hata ve eksikleri tashih etme arzusu olduğunu dile getirmiştir. Böylece uzun yıllara yayılan yoğun ilmî mesainin ardından kendisini Kur'an tercümesi gibi son derece önemli bir görevi üstlenmeye ehil gördüğünü ifade etmiş, Kur'an'ın her noktasına ve harekesine hürmet gösteren vicdanında bu ağır sorumluluğu üstlenme yönünde bir kanaatin oluştuğunu belirtmiştir.²⁵

3. Mûsâ Cârullah'ın Kur'an Tercümesini Yayımlama Teşebbüsleri

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesi çalışmalarını yürüttüğü dönemde, Ziyaeddin el-Kemâlî²⁶ (1873-1942) de benzer bir ilmî faaliyet içerisine girmiştir. Kemâlî, 1911 yılının sonlarında Kur'an'ı Tatar Türkçesine çevirmeye başladığını kamuoyuna duyurmuş ve tercümenin nasıl yayımlanması gerektiği konusunda görüş talep etmiştir.²⁷ Bu süreçte öne çıkan genel eğilim, tercümenin Arapça metinle birlikte sunulması ve gerektiğinde dipnotlarla açıklamalar yapılması yönünde olmuştur. Kemâlî'nin bu girişimi, İdil-Ural bölgesinde Kur'an tercümesinin dinî meşruiyeti konusunda tartışmalara yol açmış ve bu tartışmalar 1912 yılının ortalarına kadar Tatar basınında gündemde kalmıştır.²⁸ Kemâlî, 1913 yılında yayımlanan *Dinî Tedbirler* adlı eserinin arka kapağında Kur'an tercümesinin aynı yılın yaz aylarında iki cilt olarak yayımlanacağını duyurmuş, fakat beş bin rubleye ihtiyaç duyulduğundan tercümenin neşrinin geciktiğini belirtmiştir. Ancak asıl engelin malî yetersizlik değil, dinî çevrelerden gelen sert muhalefet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim muhafazakâr çevreler, Kemâlî'yi *Felsefe-i İbadet* adlı eserindeki görüşleri nedeniyle bid'at ehli ve materyalist olmakla itham etmiş ve onun Kur'an'ı tercüme edebilecek ilmî yeterliliğe sahip olmadığını ileri sürmüşlerdir.²⁹ Bu eleştiriler neticesinde Kemâlî'nin Kur'an tercümesi gün yüzüne çıkamamıştır.

Tatar basınında Kur'an tercümesiyle ilgili yapılan tartışmaları³⁰ takip eden Mûsâ Cârullah, bir yazı kaleme alarak bu tartışmalara katılmak yerine, bu konudaki kendi görüşünü fiilî olarak ortaya koymak amacıyla üzerinde çalıştığı Kur'an tercümesini yayımlamaya karar vermiştir. Mûsâ Cârullah'ın bu kararında, Kemâlî'nin Kur'an tercümesi hazırlığını kamuoyuna duyurmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Nitekim Mûsâ Cârullah, 1910 yılında kaleme aldığı bir yazısında tercümesinin bazı küçük tashihlerle birlikte basıma hazır bir taslağının elinde bulunduğunu belirtmiş;³² fakat onu ne zaman yayımlayacağı konusunda bir

²³ Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", 2.

²⁴ Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 185.

²⁵ Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", 2.

²⁶ Ziyaeddin el-Kemâlî'nin hayatı hakkında bilgi için bk. Rifat Suyargulov, *İdil-Ural Bölgesi Düşünürlerinden Ziyaeddin Kemâlî ve Kelamî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 26-51.

²⁷ Ziyaeddin el-Kemâlî, "Kur'an-ı Kerim Tercümesi: İdarege Mektup", *Vakit* 880 (27 Kasım 1911), 5; a.mlf., "Kur'an-ı Kerim Hem Kur'an Tercümesi Hakkında Millete Müracaatım", *Yulduz* (4 Aralık 1911).

²⁸ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 136.

²⁹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 72.

³⁰ Bu konudaki tartışmalar için bk. Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 179-181.

³¹ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 136.

³² Musa Carullah, "Beyan-ı Hakikat", *Vakit* 646 (24 Haziran 1910), 2.

bilgi vermemiştir. Diğer taraftan bazı muhalif çevreler hem tercüme faaliyetlerinin zamanlaması hem de geleneksel anlayıştan farklı düşünceleri nedeniyle, Kemâlî ile Mûsâ Cârullah'ı aynı tercüme üzerinde birlikte çalışıyorlarmış gibi göstermeye çalışmışlarsa da iki âlim arasında bu hususta hiçbir iş birliği olmamıştır.³³

Tercümesini neşretmekte kararlı olan Mûsâ Cârullah, 1912 yılının Ocak ayı sonunda Kazan'a giderek Ümid Matbaası ile görüşmüş ve kendi ifadesiyle "adi bir mukavele" imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre matbaa, her biri 16 sayfalık 30 kadar formadan oluşan Kur'an tercümesini 5 bin nüsha basmak için Nisan ayının 20'lerinde çalışmaya başlayacaktır. Mûsâ Cârullah, Ümid Matbaası'nın sözüne güvenerek diğer matbaacılarla görüşmeden Kazan'dan ayrılmış; ancak ihtiyatlı davranarak tercümesinin el yazması nüshasını Ümit Matbaası'nda bırakmayıp yanına almıştır. Bu planını Kazan'daki edebiyat çevrelerine ve şair Zakir Remiyev'e (1859-1921) haber vermiştir.³⁴

28 Ocak 1912 tarihinde Vakit gazetesinde Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin Kazan'daki Sabah Matbaası'nda³⁵ basılmaya başlandığına dair bir haber yayımlanması,³⁶ süreci adeta çıkmaza sokmuştur. Bunun üzerine Ümit Matbaası'nın sahibi Abdulveli Ahmedullin, Yulduz gazetesine bir mektup göndererek bu haberin gerçeği yansıtmadığını belirtmiş; Ufa şehrindeki Müslüman Dini İdaresi (Sobraniye³⁷) ve Kazan'daki resm-i Kur'an musahhihi Dâmolla Safiyullah Hazret'ten uyarı mektupları aldıklarını ifade etmiştir.³⁸

Kısa zaman sonra Yulduz gazetesinde Sobraniye'nin Ümid Matbaası'na gönderdiği resmî bir bildiri yayımlanmıştır. 1 Mart 1912 tarihli bu bildiride, 25 Şubat'ta Kazan halkından 14 kişinin imzaladığı bir telgrafın Sobraniye'ye ulaştığı belirtilmiştir. Bu telgrafta Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin Ümid Matbaası'nda basılmaya başlandığı ifade edilerek onun basımının durdurulması istenmiştir. Bildiride mevcut kanunlara göre, Kur'an ve Heftiyek³⁹ gibi eserlerin basım izninin Sobraniye'ye ait olduğu, dolayısıyla Ümid Matbaası'nın Sobraniye'nin izni olmadan Kur'an'ın Tatarca tercümesini yayımlama hakkına sahip olmadığı ifade edilmiştir. Sobraniye bu gerekçelerle Ümid Matbaası'ndan kendi ihtiyarıyla basımı durdurmasını istemiştir.⁴⁰ Bunun üzerine Ümid Matbaası Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini neşretmekten tamamen vazgeçmiştir.

Bu gelişmeler üzerine Mûsâ Cârullah, Vakit gazetesinde bir yazı yayımlayarak Sobraniye'nin müdahalesini sert bir şekilde tenkit etmiştir. Muhafazakâr çevrelerin girişimleriyle Kur'an tercümesinin neşrinin engellenmesini "Tatar dünyasına mahsus bir rezalet" olarak

³³ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 136-137.

³⁴ Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", 2.

³⁵ Vakit gazetesini, Bigiyef'in Kur'an tercümesini neşrecek matbaanın ismini Sabah olarak zikretmiştir. Doğrusu, Sabah şirketine ait Ümid Matbaası olmalıdır. bk. Melek Gençboyacı, "Kazan'da Yayın Hayatı ve Matbaalar", *Kazanlı Yenilikçi Alimler*, ed. Ali Arslan vd. (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, 2014), 362.

³⁶ İsimsiz, "Dâhilî Haberler: Kur'an Tercümesi", *Vakit* 931 (28 Şubat 1912), 3.

³⁷ Sobraniye, Ufa şehrinde bulunan Orenburg Muhammedi Ruhani İdaresi (Orenburskoe Muhammedanskoe Duhovnoe Sobranie) adlı dini teşkilattir. İkinci Katerina'nın 22 Eylül 1788 tarihli fermanıyla kurulan teşkilat, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların dinî işlerini idare etmek için oluşturulan ilk resmî idarî yapıdır. bk. Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 19.

³⁸ Abdulveli Ahmedullin, "Kur'an-ı Kerim'nin Tercümesi Basıla Başlayan Digen Haberni Tekzib", *İdil* 438 (23 Mart 1912), 3.

³⁹ Heftiyek, "yedide bir" anlamında Farsça bir terim olup Kazan bölgesinde yaygın olan ve Türkçe kısmî tefsir geleneği içinde değerlendirilen bir tefsir türünü ifade etmektedir. Bu tür eserlerde genellikle Fâtîha Süresi, Bakara Süresi'nin ilk beş ayeti, Yâsin Süresi ve Fetih Süresi'nden sonraki sûreler Kur'an'ın sonuna kadar sırasıyla tefsir edilmektedir.

⁴⁰ İsimsiz, "Kur'an Tercümesi Hakkında", *Yulduz* 810 (25 Mart 1912), 1-2.

nitelendirmiş; bu tavrı Rusya'daki yaklaşık yirmi milyon Müslümanı ve onların arasındaki birçok ilim ehlini yok saymak, itibarsızlaştırmak ve tahkir etmek anlamına gelen cahilane bir hareket olarak değerlendirmiştir. Sobraniye'nin böyle bir müdahale yetkisinin olmadığını, mevcut Rus kanunlarının bu tür bir engellemeye izin vermediğini savunmuştur. Ayrıca Sobraniye'nin *İtkân* ve *Teshîl* gibi içerisinde birçok hata bulunduğu iddia edilen Tatarca tefsirleri teşvik edip desteklediği halde kendi tercümesinin yayımlanmasını engellemesini açık bir çelişki olarak değerlendirmiştir. Bunun yanında Sobraniye'nin 14 kişinin imzasını taşıyan dilekçeyi dikkate almasına rağmen, aynı dönemde Tatar basınında kendi tercümesi lehine yazılmış birçok yazıyı görmezden gelmesini taraflı bir tutum olarak nitelendirmiştir.⁴¹

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini yayımlama girişimi, yalnızca resmî otoriteler tarafından değil, dönemin basın organları tarafından da güçlü bir muhalefetle karşılanmıştır. Nitekim İstanbul'da yayımlanan *Beyânü'l-Hak* ve Kazan'da neşredilen *Din ve Maişet* gibi süreli yayınlar, Sobraniye'nin söz konusu tercümenin neşredilmesini yasaklama kararını destekleyen bir yayın politikası izlemiştir.⁴² Bilhassa *Din ve Maişet* dergisi, bu tercümeyle karşı sistematik bir eleştiri kampanyası yürütmüştür.⁴³ Bu yayınların etkisiyle muhafazakâr çevreler de tercümenin yayımlanmasına karşı çıkararak, onu İslâmî geleneğe, ilme, dinin esaslarına ve hatta Allah'a karşı bir saygısızlık ve ihlal olarak nitelendirmişler;⁴⁴ ayrıca Kur'an'ın Tatarcaya çevrilmesinin onun anlamını tahrif edeceğini ve Müslümanları yanlış yola yönlendireceğini iddia etmişlerdir.⁴⁵

Söz konusu muhalif tutum, dönemin bazı âlimleri tarafından da desteklenmiştir. Nitekim *Teshîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı Tatarca tefsirin müellifi Muhammed Sâdık İmânkûlî (ö. 1932), Mûsâ Cârullah'ın tercümesinin neşrine izin verilmemesi kararını desteklemiştir. İmânkûlî, Mûsâ Cârullah'ın Sobraniye'nin kararına aşırı tepki gösterdiğini ve bu tepkinin etkisiyle Tatarca tefsirlere yönelik haksız eleştirilerde bulunduğunu ileri sürmüştür. İmânkûlî'ye göre Mûsâ Cârullah, bir tefsir kaleme alabilecek ilmî yeterliliğe sahip olmakla birlikte, uygun bir Kur'an tercümesi telif etme konusunda başarılı değildir. Ayrıca İmânkûlî, Mûsâ Cârullah'ın daha önce neşrettiği eserlerin yalnızca müellifinin anlayabildiği karmaşık ve girift bir üsluba sahip olduğunu, Kur'an tercümesinde de aynı üslubun kullanıldığı varsayımıyla, halkın bu tercümeden istifade edemeyeceğini savunmuştur.⁴⁶

İmânkûlî'nin bu değerlendirmelerinin önemli ölçüde sübjektif olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun Mûsâ Cârullah'ın tercüme yerine tefsir kaleme alabileceğini ileri sürmesi, dolaylı olarak geleneksel Tatar tefsir geleneğinin sürdürülmesine yönelik bir beklentiye yansımaktadır. Nitekim önceki dönemlerde kaleme alınmış Tatarca tefsirlerin⁴⁷ önemli bir kısmı, serbest çeviri özelliği taşımasına rağmen, müellifleri eserlerini doğrudan "Kur'an tercümesi" olarak adlandırmaktan imtina etmişlerdir.⁴⁸ Buna mukabil Mûsâ Cârullah'ın eserini açıkça "Kur'an tercümesi" olarak adlandırması, dönemin muhafazakâr çevrelerinde güçlü bir tepkinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

⁴¹ Bigiyef, "Tatar Dünyasında Rezalet", 2-3.

⁴² Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 72; Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 137.

⁴³ Hayrutdinov, "The Translation of the Koran Made by Musa Bigiev", 807.

⁴⁴ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 60.

⁴⁵ Aydar Hayrutdinov, "Smogut li tatory vernut' svoi perevod Korana na rodnoy yazyk?", *Business Gazeta* (Erişim 23 Mart 2025).

⁴⁶ Molla Sâdık İmânkûlî, "İfrat", *Yulduz* 824 (26 Nisan 1912), 1-2.

⁴⁷ Tatar âlimler tarafından hazırlanmış tefsirler hakkında geniş bilgi için bk. Faima Israfilova, "Tatar Türkçesinde Tefsir Çalışmaları", *Turkish Studies - Religion* 18/3 (2023), 271-285.

⁴⁸ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 60.

Dönemin etkili basın organlarından Yulduz gazetesinin başyazarı Hâdî Maksûdî (1868-1941), Mûsâ Cârullah'ın ilmî yeterliliğini kabul etmekle birlikte, Kur'an tercümesinin yayımlanma sürecinde zamansız davrandığını ileri sürmüştür. Maksûdî, Kur'an'ın bir kişi tarafından tercüme edilmesini makul bulmamış; bunun yerine bir heyet tarafından tasdik edildikten sonra yayımlanmasının daha isabetli olacağını savunmuştur.⁴⁹ Maksûdî'nin Mûsâ Cârullah'ı zamansız davranmakla eleştirmesi, dönemin toplumsal hassasiyetleri ve entelektüel durumu dikkate alındığında kısmen haklılık payı taşımaktadır. Kur'an tercümesinin bir heyet tarafından incelenip onaylandıktan sonra yayımlanması önerisi ise son yıllarda bazı araştırmacılar tarafından savunulan kolektif tercüme anlayışını çağrıştırmaktadır. Bu yaklaşım teorik olarak makul görünse de uygulamada bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Nitekim yakın dönemde Mısır'da bu yöntemi uygulamak için başlatılan bir girişim sonuçsuz kalmıştır.⁵⁰

Tatar edebiyatının tanınmış şairlerinden Abdullah Tukay (1886-1913) da Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesine yönelik eleştirel bir tutum sergilemiştir. Tukay, söz konusu tercümenin pek o kadar iyi olmadığını ve dil yönünden yetersiz olduğunu savunmuş; Kur'an'ın Tatar Türkçesine çevrilmesi hususunda en uygun ismin Rızâeddîn b. Fahreddîn (1859-1936) olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Tukay'ın bu eleştirilerinin objektifliği tartışmalıdır, zira bazı kaynaklarda Tukay ile Mûsâ Cârullah arasında geçmişe dayanan ve sebebi tam olarak anlaşılmayan kişisel bir gerginliğin bulunduğu dile getirilmiştir.⁵²

Mûsâ Cârullah'ın 1913 yılında Petersburg'ta "Emanet" adlı bir matbaa kurarak Kur'an tercümesini burada neşretmeyi hedeflediği de ileri sürülmüştür.⁵³ Ancak tercüme bu matbaada da neşredilememiştir.⁵⁴ Mûsâ Cârullah'ın aile fertleri, bu başarısızlığın nedenleri arasında o dönemde Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, savaşın yol açtığı finansal daralma, sonraki devrimler ve siyasî rejim değişikliklerini göstermişlerdir.⁵⁵

Kur'an tercümesini neşretme konusundaki kararlılığını sürdüren Mûsâ Cârullah, 1921 yılında eserini Türkiye'de yayımlamak amacıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne hitaben *Müracaat* adlı bir risale kaleme almıştır. Bu risalede Kur'an'ı sade ve anlaşılır bir Türkçeyle tercüme ettiğini belirtmiş; uygun görülmesi halinde bu tercümesini meclisin şerefine yayımlamak istediğini ifade etmiştir.⁵⁶ Söz konusu risaleyi Türkiye Büyük Millet Meclisi azası Suysallı İsmail Subhî'ye (ö. 1967) teslim ederek Mustafa Kemal Atatürk'e ulaştırmasını rica etmiştir. Suysallı, risaleyi Mustafa Kemal'e takdim etmişse de yeterli alaka gösterilmediğinden bir süre sonra geri almıştır.⁵⁷ Böylece Mûsâ Cârullah'ın bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır. 1931 yılında Kahire'de yayımlanan bu risale, günümüzde kayıp eserler arasındadır.

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini yayımlamaya yönelik önemli bir gelişme ise 1948 yılında gündeme gelmiştir. İstanbul'da haftalık olarak yayımlanan Millet Gazetesi, 9 Eylül 1948 tarihli sayısında, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini okurlarına dağıtacağını

⁴⁹ Hâdî Maksûdî, "Musa Efendi Bigiyef ve Anın Meseleleri", *Yulduz* 1340 (1 Ocak 1915), 2-3.

⁵⁰ bk. Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Mes'elesi* (İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996), 283-284.

⁵¹ Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 70-71.

⁵² Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 67.

⁵³ *Türk Yurdu*, "Musa Efendi Bigiyef'in Yeni Matbaası" (16 Ekim 1913), 912.

⁵⁴ Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 73; Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 137.

⁵⁵ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 66.

⁵⁶ Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi*, 40; Yusuf Uralgıray, "Musa Carullah Bigi", *Uzun Günlerde Oruç* (Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), XXII.

⁵⁷ Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi*, 20-21, 29.

ilan etmiştir. İlanda, yaklaşık 800 sayfa hacmindeki tercümenin neşir hakkının gazetenin ısrarlı talebi üzerine Mûsâ Cârullah tarafından kendilerine verildiği belirtilmiş; yüksek basım maliyetleri gerekçe gösterilerek okuyucuların gazeteye abone olmaları çağrısında bulunulmuştur. Ayrıca tercümenin bir formasının 15 kuruştan, tamamının 8 liradan satışa sunulacağı kamuoyuna duyurulmuştur.⁵⁸

Millet Gazetesi'nin 18 Kasım 1948 tarihli sayısında yer alan başka bir haberde ise Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinde yer alacak Arapça metinlerin basımı için Mısır'a gitmeyi planladığı, bu nedenle okuyuculardan bir süre daha sabırlı olmalarını istediği ifade edilmiştir. Ayrıca Mûsâ Cârullah ile gazetenin sahibi Cemal Kutay arasında noter onaylı bir anlaşma imzalandığı belirtilmiş ve anlaşmanın bir kopyası gazetede yayımlanmıştır. 10 Kasım 1948 tarihinde İstanbul Altıncı Noterliği'nde yapılan anlaşmayla Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin Türkiye'deki neşir hakkını Kutay'a devrettiği bilgisine yer verilmiştir.⁵⁹

Cemal Kutay, *Türkçe İbadet* adlı eserinde söz konusu sürece dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Nitekim Mûsâ Cârullah'ın İkinci Dünya Savaşı yıllarında Peşaver'de bir süre tutuklu kalmasının sağlığını olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Kutay, Mûsâ Cârullah'ın 1948 kışını geçirmek üzere Kahire'ye gittiğini, Ezher Kütüphanesi'ne emanet ettiği Kur'an tercümesini geri alarak ve Kavalalı ailesinden Hâfız Osman hattı Mushaf'ın neşir iznini alarak Türkiye'ye dönmeyi planladığını aktarmıştır. Ancak 29 Ekim 1949 tarihinde vefat etmesi nedeniyle bu planını gerçekleştiremediğini belirtmiştir. Kutay, elindeki vekâletnameyle Ezher Üniversitesi'ne başvurduğunu, hatta dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'den yardım istediğini ifade etmiş; ancak Ezher'in birçok bahane ileri sürerek Kur'an tercümesinin Türkiye'de yayımlanmasına izin vermediğini ileri sürmüştür.⁶⁰

Abdullah Battal-Taymas (1882-1969) ise yayın hayatına yeni başlayan ve geniş sürüm sağlamaya çalışan Millet Gazetesi'nin Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini dağıtacağını duyurmasına rağmen bu vaadini yerine getirememesini eleştirmiştir. Battal-Taymas'a göre bu durum, sözü geçen tercümenin itibarının zedelenmesine sebebiyet vermiştir.⁶¹ Bununla birlikte tercümenin uzun süre yayımlanamamış olması kamuoyunda esere yönelik ilgiyi artırmış, yakın zamanda yayımlanacağına dair yapılan duyurular ise toplumda güçlü bir beklenti oluşturmuş olabilir. Bu bağlamda Millet Gazetesi'nin kısa vadede okuyucu sayısını artırmak için kamuoyundaki beklentiden istifade etmeyi hedeflemiş olabileceği yönündeki değerlendirme belirli ölçüde anlam kazanmaktadır.

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesini Ezher Kütüphanesi'ne emanet ettiğine dair iddialar, Mehmet Görmez tarafından ihtiyatla karşılanmış ve söz konusu tercümenin Ezher Üniversitesi ile bir irtibatının bulunmadığını savunmuştur. Görmez, Mûsâ Cârullah'ın vefatından sonra kitaplarının Türkiye'nin Kahire Büyükelçiliği'ne teslim edildiğini hatırlatarak, Cemal Kutay'ın bu hususta müracaat etmesi gereken merciin Ezher Üniversitesi değil, Türkiye'nin Kahire Büyükelçiliği ve Dışişleri Bakanlığı olduğunu vurgulamıştır. Görmez'e göre Mûsâ Cârullah'ın Kahire'ye gitme amacı, tercümesini Ezher Üniversitesi'nden geri almak değil; neşir sürecinde ihtiyaç duyulan Arapça metinlerin basımını temin etmektir. Ayrıca Görmez, Ezher Üniversitesi'nin kurumsal işleyişine vakıf olanların Mûsâ Cârullah'ın tercümesini neden bu kuruma emanet ettiğini anlamakta zorlandıklarını dile getirmiştir. Bunun yanında

⁵⁸ *Millet Gazetesi*, "Okurlarımıza Büyük Müjde" (9 Eylül 1948), 13.

⁵⁹ *Millet Gazetesi*, "Üstat Musa Carullah Bigi Hz. Okurlarımıza Bir Ricasını Bildiriyor" (18 Kasım 1948), 218.

⁶⁰ Cemal Kutay, *Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret: Türkçe İbadet* (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998), 105-107.

⁶¹ Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi*, 41.

Mûsâ Cârullah'ın Türkiye'den ayrıldıktan yaklaşık bir sene sonra vefat etmiş olması ve bu süre zarfında tercümesini geri almaya yönelik herhangi bir teşebbüste bulunmamış olması, tercümenin Ezher'e emanet edildiği iddialarının sıhhatini tartışmalı hale getirmektedir.⁶²

Tataristan Bilimler Akademisi Mercani Tarih Enstitüsü araştırmacısı Aydar G. Hayrutdinov ise meseleye farklı bir zaviyeden bakarak tercümenin neşir hakkının Cemal Kutay'a devredilmesindeki şüphelerini dile getirmiştir. Hayrutdinov'a göre Kutay'ın mahiyeti belirsiz bir anlaşmayı kabul etmesi veya metni elinde bulunmayan bir eseri okurlarına dağıtacağını gazetede ilan etmesi makul değildir. Aynı şekilde Mûsâ Cârullah'ın yanında bulunmayan tercümesinin neşir hakkını devretmesi de ihtimal dâhilinde görülmemektedir. Zira Mûsâ Cârullah'ın kişisel arşivini genellikle yanında taşıdığı bilinmektedir. Hayrutdinov, bu tercümenin Türk istihbaratının arşivlerinde muhafaza edildiğini ileri sürmüştür. Ona göre Mûsâ Cârullah tercümesini Kutay'a teslim etmiş, ancak tercümenin yayımlanmasının doğurabileceği siyasî sonuçlardan endişe duyan resmî makamlar metne el koymuş ve sürecin kamuoyundan gizli tutulmasını talep etmiştir. Bu durumda Kutay'ın tercümenin Ezher Üniversitesi'ne emanet edildiği şeklinde bir izah geliştirdiği ve bu görüşüne meşruiyet kazandırmak amacıyla Kahire'ye birkaç defa seyahat ettiği ileri sürülmüştür.⁶³ Hayrutdinov'un bu iddialarının doğruluğu ancak arşiv araştırmalarıyla ortaya konulabilir. Ancak günümüzde istihbarat arşivlerine erişimin son derece sınırlı olması, söz konusu araştırmanın yapılmasını zorlaştırmaktadır.

4. Mûsâ Cârullah'ın Vefatından Sonra Tercümesinin Akbeti

Mûsâ Cârullah'ın 1949 yılında Kahire'de vefat etmesinden sonra Kur'an tercümesinin nerede bulunduğu kesin olarak tespit edilememiştir.⁶⁴ Bu belirsizlik, söz konusu tercümenin akibeti hakkında farklı ihtimallerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Özellikle hayatının son yıllarında Mûsâ Cârullah'la temas kurmuş şahıslar, tercümenin nerede olduğuna dair çeşitli iddialar ileri sürmüşlerdir. Ancak Mûsâ Cârullah'ın bu tercüme tamamladıktan sonra Rusya'dan ayrılarak birçok ülkede ikamet etmiş olması, eserin izinin sürülmesini ve yerinin tespit edilmesini iyice zorlaştırmaktadır.

Mûsâ Cârullah'ın biyografisini ilk defa kaleme alan⁶⁵ Abdullah Battal-Taymas, müellifin Kur'an'ı Türkçeye çevirdiğini veya çevirmek üzere olduğunu bizzat kendisinden ve başkalarından defalarca işittiğini; onun *Müracaat* adlı eserinde bu tercüme atıfta bulunduğunu; fakat bu eserin orijinal nüshasına dair somut bir ize rastlanmadığını belirtmiştir. Taymas, Mûsâ Cârullah'ın bu tercüme Hindistan'da mı bıraktığı, 1948 sonbaharında Mısır'a giderken İstanbul'da birine mi emanet ettiği, yoksa Mısır'a mı götürdüğü, Mısır'a götürdüyse vefatından sonra kimlerin eline geçtiği gibi soruların cevapsız kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca Mûsâ Cârullah'ın tercümesini Mısır'da Arap harfleriyle yayımlama niyetinde olduğunu duyduğunu, ancak bu niyetini gerçekleştirmediğini de aktarmıştır.⁶⁶

Finlandiya'nın Tampere şehrinde imamlık yapmış olan Habibürrahman Şakir (1903-1974) Abdullah Battal-Taymas'a gönderdiği bir mektupta bu tercümenin akibetine dair önemli bilgiler paylaşmıştır. Şakir'in aktardığına göre, kendisi 1942 yılında Peşaver'de Mûsâ

⁶² Görmez, "Mûsâ Cârullah Bigiyef'ten (ö. 1949) Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevap", 90-91.

⁶³ Aydar Hayrutdinov, "Smogut li Tatory Vernut' Svoi Perevod Korana na Rodnoy Yazyk?", *Business Gazeta* (Erişim 23 Mart 2025).

⁶⁴ bk. Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/216.

⁶⁵ Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 14.

⁶⁶ Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi*, 40; A. Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından III: Alimcan Barudî -Kişiliği, Fikir Hayatı, İçtimai-Kültürel Emekleri-* (İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958), 68.

Cârullah'a Kur'an tercümesinin durumunu sormuş; Mûsâ Cârullah da bu tercümeyle neşre henüz muvaffak olamadığı, neşredilmesi için Finlandiya üzerinden Rusya dışına gönderdiği cevabını vermiştir. Şakir ayrıca, Mûsâ Cârullah'ın Finlandiya'da üç-beş sandık, Berlin'de Kadıyaniler Camisi'nin bodrumunda iki sandık kitabı emanet bıraktığını söylediğini, ancak Kur'an tercümesinin el yazmasının onlardan hangisinde olduğunu Mûsâ Cârullah'ın da bilmediğini aktarmıştır. Bunun yanında Şakir, Mûsâ Cârullah'ın yanında bir Kur'an tercümesi müsveddesi taşıdığını, bunu düzenleyip Mısır'da yayımlamayı planladığını söylediğini de nakletmiş; 1948 yılında Millet Gazetesi tarafından okurlarına dağıtılacağı ilan edilen tercümenin bu müsveddeler veya onların düzenlenmiş biçimi olabileceğini ileri sürmüştür.⁶⁷

Habibürrahman Şakir'in bu tercümenin neşredilmesi için Finlandiya üzerinden Rusya dışına gönderildiğine dair ifadesi, eserin halen mevcut olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak hangi ülkeye ve kime gönderildiğinin belirtilmemesi, onun nerede olduğu konusundaki belirsizliği artırmaktadır. Ayrıca Şakir'in Mûsâ Cârullah'ın yanında bir Kur'an tercümesi müsveddesi taşıdığını belirtmesi, başka bir ihtimali ortaya çıkarmaktadır. Buna göre Mûsâ Cârullah'ın 1912 yılında hazırladığı Kur'an tercümesi kaybolmuş, bunun üzerine yeni bir tercüme hazırlamaya başlamıştır. Ancak bu ihtimali destekleyecek kesin bir delilin bulunmaması, söz konusu iddiayı bir faraziye olmaktan öteye götürmemektedir.

Abdullah Battal-Taymas, Mûsâ Cârullah'ın 1933 yılında Finlandiya ve Berlin'de uzun süre ikamet ettiği halde, tercümesinin el yazmasını sözü edilen sandıklarda neden aramadığının anlaşılması güç olduğuna dikkat çekmiştir. Taymas ayrıca Finlandiya'nın Helsinki şehrinde imamlık yapmış olan Veli-Ahmed Hakim'e (1882-1970) bir mektup yazarak Mûsâ Cârullah'ın tercümesinin Finlandiya üzerinden Rusya dışına gönderildiği iddiası ve Mûsâ Cârullah'ın Finlandiya'da bulunduğu söylenen kitap sandıkları hakkında bilgi istediğini, ancak Hakim'in her iki konuda da malumatının olmadığını bildirdiğini aktarmıştır.⁶⁸ Hakim'in bu konuda bilgisinin olmaması, tercümenin Finlandiya'da başka şahısların elinde bulunma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır.

Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin diğer kitaplarıyla birlikte Kahire'den Ankara'daki Milli Kütüphane'ye gönderildiği de ileri sürülmüştür. Bu görüşü savunanlar, Mûsâ Cârullah'ın hayattayken kitaplarının Milli Kütüphane'ye bağışlanmasını vasiyet etmesini⁶⁹ delil olarak göstermişlerdir. Nitekim Mûsâ Cârullah'ın vefatından sonra vasiyeti gereğince kitaplarının Milli Kütüphane'ye gönderilmesi için Türkiye'nin Kahire Büyükelçiliği'ne teslim edildiği bilinmektedir. Mehmet Görmez, büyükelçiliğin bu kitapları ne yaptığının bilinmediğini belirtmişse⁷⁰ de Yusuf Uralgiray, Mûsâ Cârullah'ın Bombay'dan Kahire'ye getirdiği kitapların vasiyetine uygun olarak Türkiye'nin Kahire Başkonsolosluğu'na teslim edildiğini, Ömer Lütfi Meymen nezaretinde kayıt altına alınarak Milli Kütüphane'ye gönderildiğini kaydetmiştir.⁷¹ Abdullah Battal-Taymas da Azerbaycanlı Ali Haydar Efendi'nin sözü edilen kitapları Türkiye'ye götürdüklerini söylediğini aktarmıştır.⁷² Ayrıca 21 Kasım 1949 tarihli Ulus gazetesinde yer alan bir haberde Mûsâ Cârullah'ın beş sandık içinde yaklaşık 500 ciltten oluşan kitaplarının Milli Kütüphane'ye teslim edildiği bildirilmiştir.⁷³ Ancak Yusuf Uralgiray, Başkonsolosluğa teslim edilen kitaplar arasında Kur'an tercümesine rastlanmadığını belirtmiş-

⁶⁷ Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 68.

⁶⁸ Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 69.

⁶⁹ Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 64.

⁷⁰ Görmez, "Mûsâ Cârullâh Bigiyef'ten (ö. 1949) Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevap", 90.

⁷¹ Yusuf Uralgiray, "Musa Carullah Bigi", XXII.

⁷² Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 65.

⁷³ Ulus, "Milli Kütüphane'ye Yapılan İki Bağış" (22 Kasım 1949), 5. Ayrıca bk. Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 67.

tir.⁷⁴ Mûsâ Cârullah'ın 1947 yılında İstanbul'a getirip 1948 sonbaharında Mısır'a götürdüğü kitap sandıklarının Zeki Velidi Togan tarafından dikkatle incelenmesine rağmen, Kur'an tercümesine dair herhangi bir ize rastlanmaması⁷⁵ da bu iddiayı zayıflatmaktadır.

Mûsâ Cârullah'ın son döneminde hizmetinde bulunmuş Yusuf Uralgiray da bu tercümenin akıbeti hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Uralgiray, Mûsâ Cârullah'ın bizzat hazırladığı kitap listesinde ve *Müracaat* adlı risalesinde bu tercümenin adını zikretmesinin onun varlığına en güçlü delil olarak değerlendirmiştir. Ayrıca 1922 yılında Rusya'dan hicret eden Tatar iş adamı Ahmed Veli Menger'in tercümenin el yazmasının Berlin'de bir caminin bodrumunda emanet bırakılan kitap sandıklarının birinde bulunduğunu söylediğini aktarmıştır.⁷⁶ Mûsâ Cârullah'ın 1930 yılının başlarında Berlin'de bir müddet ikamet etmiş olması, bu iddiayı desteklemekte ise de sonraki gelişmeler onun tercümesinin el yazmasını yanında bulundurduğunu göstermektedir.⁷⁷ Uralgiray ayrıca Mûsâ Cârullah'ın bazı eserlerinin Hindistan'da kaldığını söylediğini, Kur'an tercümesinin orada bulunmadığı takdirde, 1933 yılında Kahire'de neşrettiği eserinde⁷⁸ bu tercümenin adını açıkça zikretmesi nedeniyle geriye tek bir ihtimalin kaldığını ifade etmiştir. Buna göre Türkiye Büyük Millet Meclisi onun teklifini kabul etmiş olsaydı, tercümesinin Leningrad'da kaldığını söyleyip elçilik vasıtasıyla Türkiye'ye getirilmesini talep edecekti.⁷⁹

Mûsâ Cârullah'ın yakın dostu Zeki Velidi Togan, onun kütüphanesinin bir kısmının Bombay'da kitapçı Şerefüddin el-Kütübî'nin, bir kısmının ise Helsinki'de Veli-Ahmed Hakim'in elinde bulunduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Hayrutdinov da Veli-Ahmed Hakim'in elinde sadece kitapların değil; kişisel belgeler, günlükler ve el yazmalarının da bulunabileceğini ileri sürmüştür. Hayrutdinov, bu görüşünü Mûsâ Cârullah'ın hac günlüklerinin 23 Aralık 1976 tarihinde Helsinki'den getirilerek Milli Kütüphane'ye teslim edilmiş olmasına dayandırmıştır. Hayrutdinov'a göre söz konusu günlükler, Veli-Ahmed Hakim'in Finlandiya'da yaşayan torunları tarafından Milli Kütüphane'ye teslim edilmiş olabilir.⁸¹ Ancak daha evvel zikredildiği üzere, Veli-Ahmed Hakim'in bu tercüme hakkında malumatı olmadığını beyan etmesi, bu ihtimali zayıflatan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Kur'an'ı Kazakçaya ilk defa tercüme eden Halife Altay da *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*'nde Mûsâ Cârullah'ın 1912 yılında Kur'an'ı Kazakçaya çevirdiğinin ifade edildiğini aktardıktan sonra bu çevirinin aslında Tatarca olduğunu ve Ufa'da korunduğunu belirtmiştir.⁸² Altay'ın "Ufa" ifadesiyle bu şehirde bulunan Sobraniye'yi kastettiği düşünülürse Sobraniye'nin bu tercümeyi incelemek için bir nüsha talep etmediği bilindiğinden bu ihtimalin de güçlü bir delile dayanmadığı söylenebilir.⁸³

İdil-Ural Türklerinde yenilikçilik hareketleri üzerine çalışan İbrahim Maraş ise Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin Türkiye'de kaybolduğunu, bu nedenle Türkiye'de bulunabileceğini ileri sürmüştür. Maraş, bu görüşünü Necip Hablemitoğlu'nun (1954-2002) suikasta

⁷⁴ Yusuf Uralgiray, "Musa Carullah Bigi", XXII.

⁷⁵ Battal-Taymas, *Alimcan Barudî*, 69-70.

⁷⁶ Yusuf Uralgiray, "Musa Carullah Bigi", XXII.

⁷⁷ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 60.

⁷⁸ Burada kastedilen *Müracaat* isimli risale olup Kahire'de 1933'te değil, 1931 yılında yayımlanmıştır.

⁷⁹ Yusuf Uralgiray, "Musa Carullah Bigi", XXII.

⁸⁰ Zeki Velidi Togan, "Musa Carullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri", *Yeni Selamet* 5/105 (Kasım 1949), 7.

⁸¹ Hayrutdinov, "The Translation of the Koran Made by Musa Bigiev", 812.

⁸² *Kuran Karim Kazakça Mağına Jane Tüsinigi (Kur'an-ı Kerim Kazakça Mânâ ve Açıklaması)*, çev. Halife Altay (Medine: Fahd Paşanın Kuran Şarif Basım Fabrikası, 1991), II-III.

⁸³ bk. Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875-1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 142.

uğramasından bir sene önce Ankara’da bir toplantıda kendisine Mûsâ Cârullah’ın kitap sandıklarının elinde olduğunu söylemesine dayandırmıştır. Maraş, Hablemitoğlu’nun arşivinde sadece bu tercümenin değil; Mûsâ Cârullah’ın kaybolduğu düşünülen diğer eserlerinin de bulunabileceğini, fakat onları görme imkânı olmadığını belirtmiştir.⁸⁴ Hablemitoğlu’nun İsmail Gaspıralı ve kızı Şefika Hanım’ın arşivlerini elinde bulundurması Maraş’ın iddiasını destekleyecek türdendir.⁸⁵ Ancak bu iddianın doğruluğu Hablemitoğlu’nun arşivinde yapılacak araştırmayla belli olacaktır.

5. 2010 Yılında Kazan’da Yayımlanan Kur’an Tercümesi

Mûsâ Cârullah’ın 1930 yılında Sovyetler Birliği’nden ayrılmasından yaklaşık altı ay sonra, geride bıraktığı şahsî kütüphanesine devlet tarafından el konulmuştur. Ancak eşi Esmâ Hanım (1884-1975), bu kütüphanedeki bazı kitapları, çalışma defterlerini ve çeşitli belgeleri alarak muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu materyaller arasında yer alan bir Kur’an tercümesi, ailenin sonraki nesilleri için hem manevi bir miras hem de ilmî bir muamma teşkil etmiştir. Esmâ Hanım’ın hayatı boyunca titizlikle koruduğu ve sürgün yıllarının zorlu şartlarında dahi yanından ayırmadığı bu metni, vefatından önce en küçük kızı Fatma Musovna Tagirdjanova’ya (1918-2006) emanet ettiği bilinmektedir.

Esmâ Hanım’ın söz konusu tercümeyle muhafaza etmesi, eserin bizzat eşi Mûsâ Cârullah tarafından kaleme alındığına dair kanaatinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak mevcut nüshada müellif kaydı, imza veya doğrudan aidiyeti teyit edecek açık bir belgenin bulunmaması, tercümenin nispetini kesin olarak belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Esmâ Hanım’ın şahsî kanaati dikkate değer olmakla birlikte, müellifin tayini için tek başına yeterli bir delil olarak kabul edilemez. Bu nedenle tercümenin Mûsâ Cârullah’a aidiyetinin kesin olarak ortaya konulabilmesi için daha nesnel ve doğrulanabilir verilere ihtiyaç bulunmaktadır.

Esmâ Hanım’ın vefatından sonra tercüme, kızı Fatma Hanım tarafından aynı titizlikle korunmaya devam etmiştir. Fatma Hanım’ın bu tercümeden söz ederken genellikle “babamdan kalan Kur’an”⁸⁶ veya “babamın Kur’an’ı” gibi ifadeler kullanması, eserin müellifini açıkça tespit etmekten ziyade, onu bir aile yadigarı olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ne var ki bu ifadeler zamanla farklı biçimlerde yorumlanmış ve söz konusu metnin bizzat Mûsâ Cârullah tarafından hazırlanmış meşhur Kur’an tercümesi olduğu yönünde yaygın bir kanaatin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu kanaatin güçlenmesinde Mercani Tarih Enstitüsü araştırmacılarından R. R. Bikmuhametov’un Fatma Hanım’ın elinde bulunan tercüme üzerinde yaptığı incelemeler etkili olmuştur. Bikmuhametov, metnin tipografik yöntemle hazırlandığını, dolayısıyla bir el yazması olmayıp daha önce basılmış bir nüshanın dizgisine dayandığını belirtmiş ve bu metnin Mûsâ Cârullah’a nispet edilen kayıp Kur’an tercümesi olabileceğine işaret etmiştir.⁸⁷ Bu değerlendirme, söz konusu nispetin kabul görmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Fatma Hanım’ın eşi A. T. Tagirdjanov’un (1907-1983) Sovyetler Birliği döneminde Leningrad Devlet Üniversitesi’nde filoloji doktoru olarak görev yapması vesilesiyle, sınırlı sayıda akademisyen bu Kur’an tercümesinin varlığından haberdar olmuştur. Bununla birlikte dönemin ağır siyasî baskıları ve ilmî faaliyetler üzerindeki kısıtlamalar nedeniyle tercüme

⁸⁴ Anadolu İlahiyat Akademisi, “Prof. Dr. İbrahim Maraş ‘Musa Carullah’”, *YouTube* (Nisan 2017), 00:00:53-00:03:50.

⁸⁵ Altuntaş, “The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)’s Tatar Translation of the Qur’an”, 143.

⁸⁶ Saetov, “Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana”, 61, 66.

⁸⁷ Hayrutdinov, “The Translation of the Koran Made by Musa Bigiev”, 808.

üzerinde herhangi bir bilimsel inceleme yapılamamıştır. 2000'li yılların başlarında Fatma Hanım'ın Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü yetkililerine bu tercüme hakkında bilgi vermesinden de somut bir netice alınamamıştır.⁸⁸

Tercümenin gün yüzüne çıkışı süreci, Petersburg Devlet Üniversitesi'nde İslam tarihi ve Kur'an araştırmaları alanında çalışmalar yürüten Efim Rezvan'ın 2006 yılında Mûsâ Cârullah'ın arşivini incelemeye başlamasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Ziyâeddin el-Kemâlî'nin torunu aracılığıyla Mûsâ Cârullah'a ait olduğu düşünülen Kur'an tercümesinin onun en küçük kızı Fatma Tagirdjanova'nın elinde bulunduğundan haberdar olan Rezvan, Tatar asıllı bir doktora öğrencisinin yardımıyla Kur'an tercümesinin metnine ulaşmış ve yaptığı ön incelemeler neticesinde bu tercümenin Mûsâ Cârullah'a ait olduğu kanaatine varmıştır. Bu kanaatin oluşmasında, tercümenin uzun yıllar boyunca Mûsâ Cârullah'ın ailesi tarafından korunmuş olması, Sovyet döneminin ağır baskıları altında gizlice saklanması ve arşiv çalışmalarında ulaşılan bazı verilerin bu tercümenin varlığına dolaylı biçimde işaret etmesi belirleyici olmuştur.

Rezvan, söz konusu tercümenin sıradan bir metin olmadığını vurgulamış; Sovyet rejiminin dinî ve ilmî faaliyetler üzerindeki yoğun baskıları nedeniyle ciddi bir risk unsuru taşıdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda eserin onlarca yıl gizlice saklanmasını tarihsel açıdan anlamlı bulmuştur. Nitekim tercümenin gün yüzüne çıkarılmasının ardından "*El Yazması ve Kader*" adlı bir belgesel hazırlanarak 2007 yılında yayınlanmış olması, bu sürecin ilmî ve kültürel çevrelerde uyandırdığı ilgiyi göstermektedir. Rezvan ayrıca Fatma Hanım'ın en büyük idealinin elinde bulunan Kur'an tercümesinin neşredildiğini görmek olduğunu; ancak eserin neşredilmesinden önce vefat ettiğini belirtmiştir. Rezvan'a göre bu tercüme, yalnızca Mûsâ Cârullah'ın ilmî mirasını değil, aynı zamanda Bolşevik devrimi, iç savaş ve Stalin döneminin baskıcı politikaları sonucunda yok edilen bir neslin, Rusya'daki Müslüman âlimlerin ve toplum önderlerinin hatırasını yaşatacak sembolik ve tarihsel değeri yüksek bir eser niteliği taşımaktadır.⁸⁹

Rezvan, 2009 yılında Mûsâ Cârullah'a nispet edilen bu Kur'an tercümesinin yayına hazırlandığını duyurmuştur.⁹⁰ Nihayet 2010 yılının Ekim ayında Kazan'da düzenlenen bir programda eser kamuoyuna tanıtılmıştır. Ne var ki söz konusu eserin neşredilmesine önemli katkılar sunan Rezvan'ın bu tanıtım programına katılmaması ve bu hususta herhangi bir açıklama yapmaması dikkat çekici bir durum olarak kaydedilmelidir. Bu etkinlikte iki eser tanıtılmıştır. Bu eserlerden ilki, Fatma Hanım'ın torununun eşi Almira Tagirdjanova'nın editörlüğünde hazırlanan *Книга о Мусе-эфенди, его времени и современниках (Musa Efendi: Dönemi ve Çağdaşları Üzerine Bir Kitap)* adlı çalışma olup Mûsâ Cârullah'a ait daha önce bilinmeyen belgeleri ve hatıra eşyalarını ihtiva eden kapsamlı bir derlemedir. Tanıtımı yapılan ikinci eser ise Mûsâ Cârullah'a nispet edilen Kur'an tercümesinin tıpkıbasımı olarak kamuoyuna takdim edilmiştir.⁹¹

Söz konusu baskının sağ kapağında Osmanlı Türkçesiyle *Kur'ân-ı Kerîm: Terceme-i Şerife*, sol kapağında ise Rusça *Благородный Коран: Перевод Священного Слова (Kur'ân-*

⁸⁸ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 61.

⁸⁹ Efim Rezvan, "Qur'an and Power in Russia", *Christianity and Islam in the Context of Contemporary Culture: Perspectives of Interfaith Dialogue from Russia and the Middle East*, ed. D. Spivak, N. Tabbara (St. Petersburg - Beyrût: Eidos, 2009), 45, 47.

⁹⁰ Rezvan, "Qur'an and Power in Russia", 47-48.

⁹¹ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 61; Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigıyev (1875-1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 139-140.

ı *Kerim: Kutsal Sözün Tercümesi*) başlığı yer almaktadır. Sol tarafındaki tanıtım metninde, bu tercümenin Tataristan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mintimer Şerifoviç Şeymiyev'in girişimiyle, Taif Psc şirketi⁹² ile Genel Müdürü Albert Kashafoviç Şigabudinov'un katkıları ve Tataristan Cumhuriyeti Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı'nın desteğiyle yayımlandığı belirtilmiştir. Ayrıca 1912 yılında tamamlanan bu tercümenin N. G. Garayeva tarafından düzenlenerek yeniden basıma hazır hale getirildiği kaydedilmiştir. Metinde, 1912 yılında yayımlanamayan tercümenin uzun yıllar boyunca Mûsâ Cârullah'ın eşi Esmâ Z. Bigeeva ve en küçük kızı Fatma Tagirdjanova tarafından muhafaza edildiği, neşirde esas alınan nüshanın ise Mûsâ Cârullah'ın torunu ve varisi Muhammed Abdurrahmanoviç Tagirdjanova tarafından temin edildiği bilgisine yer verilmiştir.⁹³

Eserin sol tarafında N. G. Garayeva tarafından kaleme alınmış "Editörden" başlıklı on bir sayfalık bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Garayeva, söz konusu tercümenin tarihî ve kültürel önemine işaret etmiş; nüshanın fiziksel özellikleri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Bunun yanında mevcut nüshanın bilinen tek örnek olduğunu ve Stalin dönemi baskıları altında önce Esmâ Hanım, ardından kızı Fatma Hanım tarafından korunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 1990'lı yılların ortalarında Mûsâ Cârullah'ın torunlarının bu nüshayı Kazan ve St. Petersburg'daki bazı uzmanlara göstererek tanıtmaya karar verdiklerini belirtmiştir. Garayeva, bu tercümenin dinî, tarihî ve kültürel açıdan önemli bir metin olarak ilmî çevrelerde dikkate değer bir ilgi gördüğünü de belirtmiştir.⁹⁴

6. Kazan Baskısı Tercümenin Aidiyetine Dair Tartışmalar

2010 yılında Kazan'da Mûsâ Cârullah'a nispet edilerek neşredilen Kur'an tercümesi, yayımlandığı ilk zamanlarda hem ilmî çevrelerde hem de kamuoyunda büyük bir heyecan uyandırmış; uzun süredir kayıp olduğu düşünülen değerli bir eserin keşfedildiği kanaati hâsıl olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra metnin dil, üslup ve muhteva özellikleri üzerine yapılan incelemeler, söz konusu tercümenin Mûsâ Cârullah'a aidiyeti hususunda ciddi şüpheler bulunduğunu ortaya koymuştur. İlerleyen yıllarda yapılan mukayeseli çalışmalar, eserin müellifine dair ilk kabullerin yeniden değerlendirilmesine yol açmış ve tercümenin Mûsâ Cârullah'a ait olmadığı görüşü giderek ağırlık kazanmıştır.

Bu kapsamda en dikkat çekici ve kapsamlı inceleme, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü araştırmacısı İlşat Gabitoviç Saetov tarafından yapılmıştır. Saetov, 2017 yılında yayımladığı makalesinde, 2010 Kazan baskısı Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a ait olmadığını düşündüren çeşitli deliller ortaya koymuştur. Öncelikle eserde yazar ismi, basım tarihi ve yayın bilgilerinin yer almamasını önemli bir eksiklik olarak değerlendirmiş; yeniden basım olduğu iddia edilen bir eserde bu tür bilgilerin bulunmamasının dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ümit Matbaası'nın gerekli neşir izni olmaksızın örnek bir nüsha hazırladığı iddiasını şüpheli görmüştür. Bunun yanında 2010 Kazan baskısının 771 sayfa olmasına karşılık, Mûsâ Cârullah'ın 1912 yılında yayımlanan *Uzun Günlerde Rûze* adlı eserinde hazırladığı Kur'an tercümesinin takriben 400 sayfa olacağını belirtmiş olması, iki metin arasındaki uyumsuzluğa işaret etmektedir. Ancak bu farklılık, Kur'an'ın Arapça metninin tercümede yer alıp almamasıyla alakalı bir durumdur.

Saetov'un metni dil özellikleri ve yazı karakteri açısından incelemesi de dikkat çekici sonuçlar ortaya koymuştur. Buna göre 2010 baskısı Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olup

⁹² Taif Psc, makine ve endüstriyel mühendislik sektöründe faaliyet gösteren bir şirket olup merkezi Kazan şehrinde yer almaktadır. bk. Taif Psc, "Taif Psc Information" (Erişim 1 Mart 2025)

⁹³ *Tercüme-i Şerife* (Kazan: y.y., 2010), 4.

⁹⁴ *Tercüme-i Şerife*, 5-15.

Tatar Türkçesine ait belirgin unsurlar ihtiva etmemektedir. Hâlbuki Mûsâ Cârullah'ın eserlerinde, İsmail Gaspıralı tarafından geliştirilen “orta dil” anlayışına uygun bir dil kullanımının benimsendiği bilinmektedir. Ayrıca 2010 Kazan baskısının yazı karakteri, 1917 Bolşevik Devrimi öncesi Tatarca baskılarla uyuşmamakta ve bu baskıda eski Tatar yazısında yaygın olarak kullanılan “ۛ” ve “ۛ” harflerinin bulunmaması, metnin Tataristan menşeli olmadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun yanında Saetov, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinde takip ettiğini belirttiği prensiplerden bir kısmının 2010 Kazan baskısında uygulanmadığını tespit etmiştir. Bu prensipler arasında dil tahliline önem verilmesi, önceki İslam âlimlerinin yorumlarının bağlayıcı kabul edilmemesi ve kıraat farklılıklarının anlamı değiştirdiği durumlarda tüm ihtimallerin belirtilmesi gibi esaslar yer almaktadır.

Saetov'un ulaştığı en önemli sonuçlardan biri ise eserin müellifine ilişkindir. Saetov, eserin sol kapağında yer alan *Terceme-i Şerîfe* isminden hareketle, 2010 Kazan baskısının aslında Süleyman Tefkî el-Hüseynî (1861-1939) tarafından hazırlanarak 1926 yılında İstanbul'daki Yeni Şark Kütüphanesi tarafından yayımlanmış Kur'an tercümesinin tıpkıbasımı olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim yapılan karşılaştırmalar neticesinde iki metnin hem içerik hem de tasarım bakımından büyük ölçüde örtüştüğü; ancak orijinal nüshada bulunan yayın bilgileri ile önsözün Kazan baskısından çıkarıldığı tespit edilmiştir.⁹⁵ Bu bulgular, 2010 yılında Kazan'da Mûsâ Cârullah'a nispet edilerek yayımlanan Kur'an tercümesinin gerçekte Süleyman Tefkî'e ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu meseleye ilişkin olarak Hayrutdinov tarafından yapılan değerlendirmeler de dikkat çekicidir. Hayrutdinov, 2010 yılında Kazan'da yayımlanan tercümenin ilk aşamada büyük bir sevinçle karşılandığını, kamuoyunda saygın bir İslam âliminin elinden çıkmış olduğu düşünülen Kur'an tercümesinin gün yüzüne çıkarıldığı kanaatinin hâkim olduğunu ifade etmiş; hatta bir araştırmacının bu neşri “yüzyılın keşfi” olarak nitelendirdiğini aktarmıştır. Bununla birlikte Hayrutdinov, metin üzerinde gerçekleştirdiği detaylı inceleme neticesinde tercümenin aceleyle ve yeterli ilmî titizlik gösterilmeksizin hazırlandığı izlenimi verdiğini, birçok yerde birden fazla âyetin birlikte ve yüzeysel biçimde tercüme edildiğini tespit etmiştir. Bu yaklaşımın Mûsâ Cârullah'ın tercüme anlayışıyla bağdaşmadığını vurgulayan Hayrutdinov, metindeki çevirilerin Mûsâ Cârullah'ın diğer eserlerindeki çevirilerle örtüşmediğini belirtmiştir. Ayrıca hakemliğini yaptığı bir makalede söz konusu tercümenin Mûsâ Cârullah'a ait olmadığını delilleriyle ortaya konulduğunu ve bu makalenin Saetov'a ait olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Bu durum, ilmî değerlendirmelerde aceleci hükümlerin ne kadar yanıltıcı olabileceğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Selçuk Altuntaş da Kazan baskısı üzerinde yaptığı incelemelerde aynı sonuca ulaşmıştır. Altuntaş, 2016 yılında Kazan baskısını temin ederek büyük bir heyecanla incelemeye başladığını, ancak metni derinlemesine inceledikçe başlangıçtaki heyecanının yerini ciddi şüphelere bıraktığını ifade etmiştir. Çeşitli dilsel ve metodolojik gerekçelere dayanarak eserin Mûsâ Cârullah'a ait olamayacağı kanaatine ulaşan Altuntaş, daha sonra Saetov'un makalesiyle karşılaşarak kendi tespitlerinin desteklendiğini gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca bu ihtimale ilk dikkat çeken kişinin, Wisconsin-Madison Üniversitesi'nde doktora danışmanı Uli Schamiloglu olduğunu da kaydetmiştir.⁹⁷

⁹⁵ Saetov, “Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana”, 62-64.

⁹⁶ Hayrutdinov, “Smogut li tatary vernut' svoi perevod Korana na rodnoy yazyk”.

⁹⁷ Altuntaş, “The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an”, 139.

Selçuk Altuntaş, Mûsâ Cârullah'ın eşi Esmâ Hanım ile kızı Fatma Hanım'ın dil ve yazı konusundaki yetkinliklerinden hareketle önemli bir hususa işaret etmiştir. Buna göre Esmâ Hanım'ın hem Rusça hem de eski Tatar yazısı konusunda iyi eğitim almış olması dikkate alındığında, eşine ait bir Kur'an tercümesini tanımamasının ihtimal dışı olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda Altuntaş, Esmâ Hanım'ın eşinin arşivinde bulunan Kur'an tercümesinin ona ait olmadığını fark etmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Fatma Hanım'ın da annesi gibi eski Tatar yazısını okuyup yazabildiği ve babasının üslubunu başkalarına kıyasla daha iyi ayırt edebilecek durumda bulunduğu ifade edilmiştir. Nitekim Saetov'un tespitlerine paralel olarak, Kazan baskısındaki tercümede dilbilimsel açıdan Tatarcaya özgü unsurların bulunmaması da bu kanaati destekleyen bir husus olarak değerlendirilmektedir. Altuntaş ayrıca Fatma Hanım'ın 1999 yılında Ahmet Kanlıdere ile yaptığı görüşmede babasından kalan kitapları ona göstermesine rağmen söz konusu Kur'an tercümesinden bahsetmemesini ve eseri kamuoyuna duyurmak için 2004 yılına kadar beklemesini dikkat çekici bulduğunu zikretmiştir.⁹⁸ Ancak Ahmet Kanlıdere ile bizzat yaptığımız görüşmede, Fatma Hanım'ın söz konusu tercümeyle kendisine gösterdiğini, fakat Fatma Hanım'ı üzmemek adına bu tercümenin babasına ait olmadığı yönündeki kanaatini kendisine söylemediğini belirtmiştir. Bu durum, Fatma Hanım'ın sahip olduğu bilgi ve tecrübeye rağmen elindeki tercümenin aidiyeti hususunda kesin bir kanaate ulaşmamış olabileceğini düşündürmektedir.

2010 Kazan baskısında eserin yayın bilgileri ile önsöz kısmının bulunmadığı daha önce belirtilmişti. Bu durum, söz konusu bölümlerin zamanla kaybolmuş olabileceği veya bilinçli olarak metinden çıkarılmış olabileceği ihtimallerini gündeme getirmiştir. Bununla birlikte mevcut veriler bu hususta kesin bir sonuca ulaşmayı mümkün kılmamaktadır. Nitekim benzer nitelikteki yazma ve matbu eserlerde, özellikle metnin baş ve son kısımlarında yer alan sayfaların kaybolması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bununla birlikte Kazan baskısının, birkaç sayfadaki silinmeler dışında genel olarak iyi korunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Saetov, söz konusu baskıda yer almayan yayın bilgileri ile önsözün, Mûsâ Cârullah tarafından Rusya'daki gümrük denetimlerinde herhangi bir sorunla karşılaşmamak amacıyla çıkarılmış olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.⁹⁹ Selçuk Altuntaş da bu değerlendirmeyi makul bulmakla birlikte, söz konusu müdahalenin Mûsâ Cârullah tarafından gerçekleştirilmemiş olması halinde, Esmâ Hanım veya Fatma Hanım ya da başka bir kişi tarafından çıkarılmış olabileceği ihtimalinin akla geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Ancak her iki ismin de tercümeyle büyük özen gösterdikleri dikkate alındığında, bu ihtimalin zayıf olduğu söylenebilir.

Mûsâ Cârullah'ın Süleyman Tevfik'e ait Kur'an tercümesini nasıl temin ettiği meselesi de kesinlik kazanmamış olup bu konuda farklı ihtimaller ileri sürülmüştür. Saetov'a göre Mûsâ Cârullah'ın 1926 veya 1927 yılında İstanbul'a yaptığı seyahatler sırasında söz konusu tercümeyle temin ederek Rusya'ya götürmüş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁰¹ Nitekim Mûsâ Cârullah'ın 1926 yılının Mayıs ayında Kahire'de düzenlenen bir kongreye, aynı yılın Haziran ve Temmuz aylarında Mekke'de tertip edilen Dünya Müslüman Kongresi'ne katılmak üzere İstanbul üzerinden seyahat etmesi¹⁰² ve Süleyman Tevfik'in tercümesinin 1926 yılı Nisan ayında İstanbul'da satışa sunulmuş olması, bu ihtimali güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra Mûsâ Cârullah'ın 1927 yılında hac dönüşünde tekrar İstanbul'a uğradığı ve Mahmut Bey Matbaası'nda bastırıldığı *Şeriat-ı İslâmiye Nazarında Müskirat Meseleleri* adlı kitabını aldığı

⁹⁸ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 140.

⁹⁹ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 66.

¹⁰⁰ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 141.

¹⁰¹ Saetov, "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Perevoda Korana", 66.

¹⁰² Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi*, 23; Kanlıdere, *Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, 111.

bilinmektedir. Bu ziyaret esnasında ilgili tercümeyle edinmiş olması da mümkündür. Bunlara ek olarak, Mûsâ Cârullah'ın ilgi alanındaki ilmî yayınları düzenli olarak takip ettiği göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu tercümeyle hacca giden bir kişi aracılığıyla sipariş etmiş olması veya Moskova'daki Türk Büyükelçiliği vasıtasıyla temin etmiş bulunması da ihtimal dahilinde değerlendirilebilir.¹⁰³

Mûsâ Cârullah'ın kütüphanesinde Süleyman Tevfik'in Kur'an tercümesinin bulunması, onun bu tercümeyle takdir ettiği veya beğendiği şeklinde yorumlanamaz. Nitekim bu hususta en kuvvetli delillerden biri, Mûsâ Cârullah'ın yakın arkadaşı Veli-Ahmed Hakim'e Delhi'den yazdığı bir mektupta yer alan ifadelerdir. Söz konusu mektupta Mûsâ Cârullah, Türkiye'de birçok kişinin Kur'an'ı tercüme ettiğini, bunların her birini incelediğini, ancak hiçbirini yeterli görmeyerek "lâ şey" (hiçbir şey) şeklinde nitelendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Küçük Mehmet Hamdi'nin Kur'an tercüme ve tefsirinin basılmış bir iki cildini onun elinde ve evinde gördüğünü, müteaddit sayfaları kendisine okuduğunu, bu çalışmayı beğendiğini ve onun en doğru tercüme olabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁴ Bu bağlamda Mûsâ Cârullah'ın Türkiye'de kaleme alınan Kur'an tercümelerine yönelik olumsuz yaklaşımının dolaylı olarak Süleyman Tevfik'in tercümesini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu tutumun arka planında, Süleyman Tevfik'in tercümesinin büyük ölçüde Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîrül-kebîr* adlı eserine dayanması etkili olmuş olabilir. Zira Mûsâ Cârullah'ın yöntem ve yaklaşım bakımından Fahreddin er-Râzî'ye eleştirel bir mesafede durduğu bilinmektedir.¹⁰⁵

Bu değerlendirmeler ışığında 2010 yılında Kazan'da yayımlanan Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a ait olduğu iddiasının ilmi açıdan sağlam bir temele dayanmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Mûsâ Cârullah'ın ailesinin elinde bulunan bir Kur'an tercümesi, herhangi bir metin tenkidi veya mukayeseli analiz yapılmadan doğrudan ona nispet edilerek yayımlanmıştır. Ancak daha sonra yapılan ilmî incelemeler, sözü edilen tercümenin aslında Süleyman Tevfik'e ait olduğunu ortaya koymuştur. Böylece literatürde yer alan önemli bir yanlış nispet tashih edilmiş; buna karşılık Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin akıbetine dair belirsizlik halen devam etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, 2010 yılında Kazan'da Mûsâ Cârullah'a nispet edilerek yayımlanan Kur'an tercümesinin aidiyet meselesi tarihsel veriler ve metin tahlili yöntemleri ışığında tetkik edilmiş; elde edilen bulgular ilgili literatür çerçevesinde değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde, söz konusu Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a değil, Süleyman Tevfik'e ait olduğu; dolayısıyla eserin Mûsâ Cârullah'a nispet edilmesinin ilmî bir temele dayanmadığı ortaya konulmuştur. Bu hatalı nispetin, Mûsâ Cârullah'ın ailesi tarafından uzun seneler muhafaza edilen Süleyman Tevfik'e ait Kur'an tercümesinin gerekli filolojik tenkit ve akademik tahkik süreçlerinden geçirilmeden "Mûsâ Cârullah'ın kayıp Kur'an tercümesi" olduğu zannıyla acele bir şekilde yayımlanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, metin neşirlerinde ilmî yöntem, eleştirel yaklaşım ve tahkik süreçlerinin vazgeçilmezliğini bir defa daha teyit etmiştir.

¹⁰³ Altuntaş, "The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875–1949)'s Tatar Translation of the Qur'an", 141.

¹⁰⁴ Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, çev. Yusuf Uralgiray (Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), 7-8.

¹⁰⁵ bk. Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Rûze* (Kazan: Elektro-tipografi Ümid, 1911), 24; a.mlf., "Ve hasefe'l-kamer ve cümi'a's-şemsü ve'l-kamer", *Şûrâ* 8 (15 Nisan 1912), 255.

2010 Kazan baskısı Kur'an tercümesinin Mûsâ Cârullah'a ait olmadığının ortaya konulması, yalnızca bir yanlış tashih etmekle kalmamış; aynı zamanda Mûsâ Cârullah'ın 1912 yılında tamamladığı Kur'an tercümesinin akibetine dair belirsizlikleri daha da derinleştirmiştir. Mevcut veriler ışığında, Mûsâ Cârullah'ın bizzat kaleme aldığı Kur'an tercümesinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı yahut hangi arşiv ya da koleksiyonda bulunduğu meselesi henüz açıklığa kavuşturulmamış olup çözüm bekleyen önemli bir araştırma problemi olarak güncelliğini korumaktadır. Bu yönüyle mesele, yalnızca bir aidiyet tartışması olmaktan çıkarak modern dönem Kur'an tercümelere tarihine ilişkin literatürdeki önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Mûsâ Cârullah'ın hayatı boyunca pek çok ülkede bulunmuş olması, kayıp tercümenin bu ülkelerden birinde muhafaza edilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu durum, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin gün yüzüne çıkarılmasının bireysel çabalarla mümkün olmayacağını; uluslararası düzeyde koordineli, disiplinlerarası ve çok yönlü bir araştırma sürecinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda tercümenin bulunma ihtimali yüksek olan Türkiye, Rusya, Mısır, Hindistan, Finlandiya ve Almanya gibi ülkelerdeki arşivler, kütüphaneler ve akademik kurumlar arasında etkin iş birliği tesis edilmelidir. Filoloji, tarih, ilahiyat ve kütüphanecilik gibi farklı alanlardan uzman araştırmacıların yer alacağı ekiplerin oluşturulması ve ortak bir araştırma stratejisi belirlenerek saha çalışmalarının yürütülmesi büyük önem taşımaktadır.

Sonuç itibarıyla Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tercümesinin tespit edilerek ilmî literatüre kazandırılması, yalnızca kayıp bir metnin ortaya çıkarılması anlamına gelmeyecek; aynı zamanda 20. yüzyıl Kur'an tercümelere tarihi açısından eksik bir halkanın tamamlanması da sağlanacaktır. Söz konusu tercümenin gün yüzüne çıkarılması, Mûsâ Cârullah'ın Kur'an tasavvuru, tercüme yöntemi ve düşünce dünyasının daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine imkân tanıyacak; Kur'an tercüme faaliyetlerine de yeni bir perspektif kazandıracaktır. Bu hedefe ulaşılmasının ise ancak uluslararası iş birliğine dayalı, planlı, disiplinlerarası ve metodolojik açıdan titizlikle sürdürülecek araştırmalarla mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahmedullin, Abdulveli. "Kur'an-ı Kerim'nin Tercümesi Basıla Başlagan Digen Haberni Tekzib". İdil 438 (23 Mart 1912), 3.
- Altuntaş, Selçuk. *How to Be a Proper Muslim in the Russian Empire: An Intellectual Biography of Musa Jarullah Bigiyev (1875-1949)*. Wisconsin-Madison: University of Wisconsin-Madison, Philosophy (Languages and Cultures of Asia), Doktora Tezi, 2018.
- Altuntaş, Selçuk. "One Hundred Years of Mystery: The Curious Case of Mûsâ Jârullah Bigiyev (1875-1949)'s Tatar Translation of the Qur'an". *Turkological Studies* 1/1 (2018), 129-147.
- Anadolu İlahiyat Akademisi. "Prof. Dr. İbrahim Maraş 'Musa Carullah'". *YouTube*. Yayın Tarihi Nisan 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=3Dfdh57vq4A>
- Aydar, Hidayet. *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Mes'alesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996.
- Battal-Taymas, A. *Kazanlı Türk Meşhurlarından II: Musa Carullah Bigi -Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri-*. İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958.
- Battal-Taymas, A. *Kazanlı Türk Meşhurlarından III: Alimcan Barudî -Kişiliği, Fikir Hayatı, İçtimai-Kültürel Emekleri-*. İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Fıkhü'l-Kur'ân: Kur'ân'ı Anlama Üzerine*. çev. Ömer Dinç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*. Kazan: Elektro-tipografi Ümid, 1912.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Islahat Esasları*. Petersburg: M-A. Maksutova Matbaası, 1915.
- Bigiyef, Musa Carullah. "Tatar Dünyasında Rezalet". *Vakit* 957 (19 Nisan 1912), 2-3.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Oruç*. çev. Yusuf Uralgiray. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Rûze*. Kazan: Elektro-tipografi Ümid, 1911.
- Bigiyef, Musa Carullah. "Ve hasefe'l-kamer ve cümi 'a'ş-şemsü ve'l-kamer". *Şûrâ* 8 (15 Nisan 1912), 253-256.
- Çalışkan, İsmail. "Kazakistan'da Kur'an ve Tefsir Literatürü (Kazakça ve Rusça Eserler)". *Marîfe* 15/1 (Yaz 2015), 139-162.
- Gelgeç, Sevim. "The Verses Constituting Evidence for the Sunna in Mûsâ Jârullah Bigî's Work Kitâb al-Sunna". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim 2025), 854-877.
- Gençboyacı, Melek. "Kazan'da Yayın Hayatı ve Matbaalar". *Kazanlı Yenilikçi Alimler*. ed. Ali Arslan vd. 356-406. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, 2014.
- Görmez, Mehmet. "Mûsâ Cârullâh Bigiyef'ten (ö. 1949) Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevap". *İslâmiyât* 1/2 (1998), 85-97.
- Hayrutdinov, Aydar. "Smogut li tatory vernut' svoi perevod Korana na rodnoy yazyk?". *Business Gazeta*. Erişim 23 Mart 2025. <https://www.business-gazeta.ru/article/378944>
- Hayrutdinov, Aydar G. "The Translation of the Koran Made by Musa Bigiev: New Evidence and Future Research Prospects". *Minbar Islamic Studies* 11/4 (2018), 805-818.
- Israfilova, Faima. "Tatar Türkçesinde Tefsir Çalışmaları". *Turkish Studies - Religion* 18/3 (2023), 271-285.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

- Kanlıdere, Ahmet. "Mûsâ Cârullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/214-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kemâlî, Ziyaeddin. "Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi: İdarege Mektup". *Vakit* 880 (27 Kasım 1911), 5.
- Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi (Kur'ân-ı Kerîm Kazakça Mânâ ve Açıklaması)*. çev. Halife Altay. Medine: Fahd Patşanın Kuran Şarif Basım Fabrikası, 1991.
- Kurban, Nur Ahmet. "Mûsâ Cârullâh'ın (1875-1948) Yaptığı Tatarca Kur'ân Tercümesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/17 (Fall 2016), 467-486.
- Kutay, Cemal. *Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret: Türkçe İbadet*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 8. Basım, 1998.
- Maksûdî, Hâdî. "Musa Efendi Bigiyef ve Anın Meseleleri". *Yulduz* 1340 (1 Ocak 1915), 2-3.
- Maraş, İbrahim. *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Millet Gazetesi*. "Okurlarımıza Büyük Müjde" (9 Eylül 1948), 13.
- Millet Gazetesi*. "Üstat Musa Carullah Bigi Hz. Okurlarımıza Bir Ricasını Bildiriyor" (18 Kasım 1948), 218.
- Rezvan, Efim. "Qur'an and Power in Russia". *Christianity and Islam in the Context of Contemporary Culture: Perspectives of Interfaith Dialogue from Russia and the Middle East*. ed. D. Spivak, N. Tabbara. 41-57. St. Petersburg - Beyrût: Eidos, 2009.
- Saetov, İlşat Gabitoviç. "Ni Tatarskiy I Ni Bigeeva: Istoriya Odnogo Osmanskogo Pervoda Korana". *İslam v Sovremennom Mire* 13/1 (2017), 59-70.
- Suyargulov, Rifat. *İdil-Ural Bölgesi Düşünürlerinden Ziyaeddin Kemâlî ve Kelamî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Taif Psc. "Taif Psc Information". (Erişim 1 Mart 2025)
https://rocketreach.co/taif-psc-profile_b7ecae24c33317c9
- Tercüme-i Şerife*. Kazan: y.y., 2010.
- Togan, Zeki Velidi. "Musa Carullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri". *Yeni Selamet* 5/105 (Kasım 1949), 7.
- Türk Yurdu*. "Musa Efendi Bigiyef'in Yeni Matbaası" (16 Ekim 1913), 912.
- Ulus*. "Milli Kütüphane'ye Yapılan İki Bağış" (22 Kasım 1949), 5.
- Uralgiray, Yusuf. "Musa Carullah Bigi". *Uzun Günlerde Oruç*. XI-XXVI. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.
- Vakit*. "Dâhilî Haberler: Kur'an Tercümesi" (28 Şubat 1912), 3.
- Yulduz*. "Kur'an Tercümesi Hakkında" (25 Mart 1912), 1-2.
- Wilson, M. Brett. *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*. London: Oxford University Press, 2014.